

9(47.995)

761

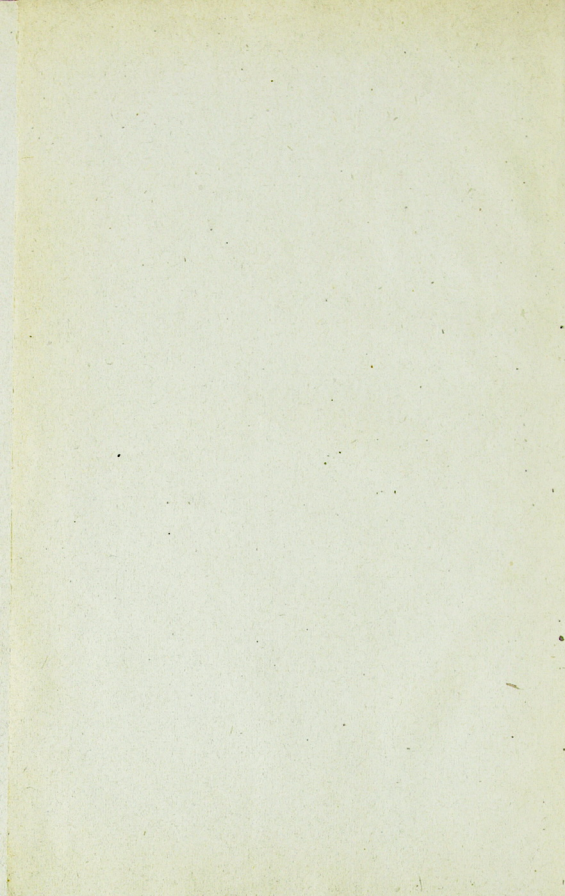
85

Հովհաննիսյան, Ա.

Հայանիկյորուրջան հայկա-
հանրի Տասին:

254.

578.

ԱՅՈՑ ԶՈՎԱԴԱՆՆԻՍՅԱՆ

„2 Ա Խ“

ՊԱՆԻԿՅՈՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻ ՎԱՐԻԱՆՏԻ
Մ Ա Ս Ի Ն

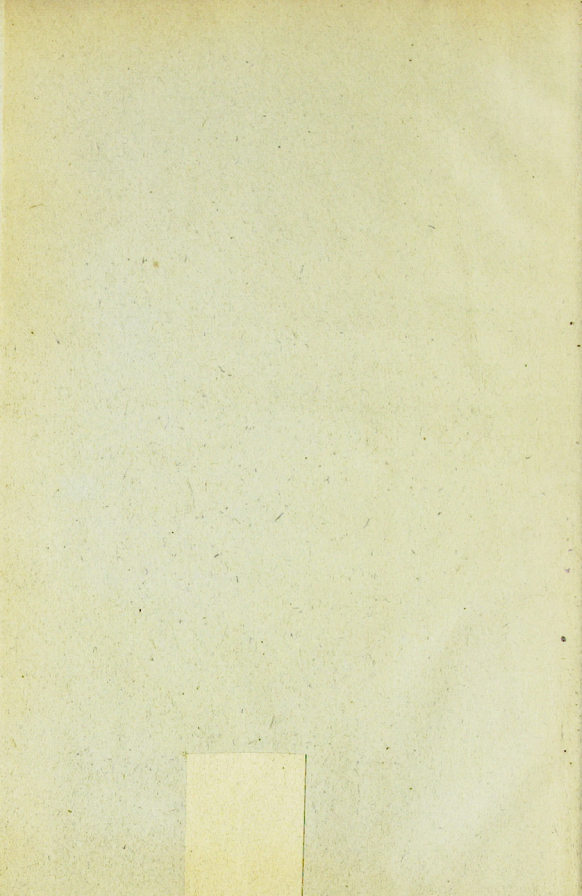
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

1

9

2

7

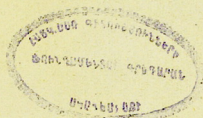
(17.995)
- 85

✓

ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

„Զ Ա Խ“

Պ Ա Ն Ի Կ Յ Ո Ր Ո Ւ Թ Յ Ա Ն
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻ ՎԱՐԻԱՆՏԻ
Մ Ա Ս Ի Ն

A 11
77551

ՀԱՅԽՈՒՆԳՐԱՑԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱՐԱՆ

ՊԱՏՎԵՐ 2492.

ԳՐԱՌ. 119 Բ., ՏԻՐԱԺ 3000

I.

Գ. ԱՆԱՆՈՒՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՏՈՐԸ ՅԵՎ ՆՐԱ ԵՌՈՒԲԸ ՎԵՐՍՈՒՄՎԱՄ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆԲԸ

Հաղիվ մի քանի ամիս է, ինչ Գ. Անանունի հրատարակութեամբ Վենետիկի Միսիթարյան տպարանում լույս է տեսել նրա «Ռուսահայերի հրատարակական զարգացման» յերրորդ հատորը: Մասն էնք՝ հաղիվ մի քանի ամիս է, բայց դիրքը դարձել է արդեն «նշան ժամանակի»: Գ. Անանունը խորհրդածությունների առատ նյութ է մատակարարել նախ և առաջ արտասահմանի դաշնակցական մամուլին: Մեղանում դեռ նոր է ստացվում դիրքը: Սակայն հեղինակի անունն արդեն «բերնի վրա յե», չնորհիվ այն յուրահատուկ ուշադրութեան, վոր արժանացրին նրան վերջերս ռեդ. Ե. Սուրենի «Յերկու տենդենց» վերնադրով «Մարտակոչ»-ի №№ 26-33-ում տպագրված ֆելետոնները...

Ինչի՞ մասին է խոսքը: Վորո՞նք ենք այն հայանությունները, վոր այդքան աշխույժ են փոխ Միսիթարյան վանքի մեհնությունից լույս աշխարհ ընկած այդ հատորի շուրջը^{*)}:

Հատորի մեջ հեղինակը կամենում է ներկայացնել ռուսահայերի հրատարակական զարգացման 1901—1918 թվականներն ընդգրկող շրջանը: Կենտրոնական հարցը՝ հեղինակի այս ու նախընթաց հատորներում՝ «Հայութեան հավաքման» խնդիրն է: Այլ խոսքով՝ ռուսահայերի՝ վորպես ազգութեան՝ տնտեսական-քաղաքական ինքնորոշման, նրանց «ազգայնութեան» և ազգային-քաղաքական «ազատագրման» պրոբլեմը: Յերրորդ հատորը հավակնում է տալ հենց հեղինակին դրադեցնող պրոբլեմի լուծումը: «Հայութեան հավաքման» «հին պատգամը» ավարտում է իր աշխատանքը... 1918 թ. մայիսի 28-ին:

Հեղինակը համաձայն չէ հայ «առաջին մարքսիստներին» այն տեսակետի հետ, թե ուսումնականութեան այս կամ այն կա-

*) Մենք առիթ կուենանք վերադառնալու Գ. Անանունի դրքին: Այստեղ ծանրանում ենք դրա վրա այնպիսի, վորչափ այդ անհրաժեշտ է ներկա հոգիածում արժարժիտը նյութը, լուսարաններ տեսակետից:

ուղղվածքը «համադարման և ազգային կարիքների ու տրտունջների դեմ»:

Քաղաքացիին, նրա կարծիքով, ապրում եր «յերկճղի քաղաքական կյանքով»—ազգային և համապետական: «Դեպի միջազգայնութիւն ազգաշինութեան կամուրջով» այսպես և պատկերանում Դ. Անանունին ուսանահայերի հասարակական զարգացման ընթացքը (տես եջ 407): Հեղինակը կշտամբում և հայ մարքսիստներին, վորոնք ժառանգ չկանգնեցին նախընթաց շրջանի «ազգային-հեղափոխական շարժման»:

«Մեր առաջին մարքսիստները—գրում և նա—գեմ հանդիման յեկան մի լայն շարժման: Իրանք չեյին այն հրահրել կամ տեսարանորեն հիմնավորել: Յեմ վարդհեստե իրանք անցյալի ժխտումն եյին՝ ժառանգ չը կանգնեցին և անցյալից բխող շարժմանը, համարելով այն կղերարուրժուական մտքի արդասիք: Կոյի տաք վայրկյանին սա հասկանալի վերաբերմունք եր, բայց վոչ որինակելի: Յերբ առաջին սրերի հապճեպ վորոշումը դառնում և հարատե դործունեյութեան ուղեցույց՝ այն արդեն սայթաքումն եր» (եջ 408): «Այս սայթաքումը՝ պատճառ յեղալ, վոր մարքսիստները վոտղնաչարը ջարդած մի ժողովուրդ դարձան», իսկ Դաշնակցութիւնը նստած մնաց «Հայութեան» «ազգային զգացումների և անձե սպասումների խանձարուրի մոտ» (եջ 411-12): «Նրանց—այսինքն մարքսիստների—ազգաշինութիւնը կերպարանք չուներ, իսկ Դաշնակցութեան դործնականութիւնը հաջող ու սուր քննադատութիւնը շրջանակ չեր դառնում, վոր հայկական մեղուն իր մեղրահացը հյուսեր»: «Մնաց վոր հեղափոխութիւնը, այսինքն՝ դործնականը լուծե այն, և մարքսիստները դնան շարվելու պատրաստի սեղանի շուրջը: Իսկ թե դործնականը, առանց լուսաստղի, առանց դադափարական ուղեցույցի, հպատակվելով կույր տարերքին միայն՝ ի՞նչ տանջանքներով և լուծում խեղիրը,—այդ մասին մենք լըռում ենք» (եջ 418):

«Հայութիւնը—նոր Պենելոպա—իր ազատարար Վուլխիսեմոր դառավ ուսական հեղափոխութեան մեջ» (Առաջաբան): Փոյթ չե, թե սպասածին հակառակ, այդ հեղափոխութիւնը պատուեց բուրժուական պետականութեան շրջանակը և ինքնորոշվեց վորպես պրոլետարական հեղափոխութիւն: «Հայութեան փրկելը՝ հեղինակը վստահանում և ջրանլորական Ռուսաստանին»: Հայ բանվոր դասակարգը, ունկնդրելով պատմութեան թելադրանքին,

կողմնի և իրադարձելու «պատմութեան կտակը» : Հրաժարելի այդ կտակից նա չի հարող անպատիժ :

«Հայութեան ինքնուրացման դեմ պիտի ծառանա բան-
վորական Ռուսաստանը, քանի նա ընթանում է սոցիալիզմի
դրոշակի տակ և կամենում է պղտատադրել իրան թե բռնարար
չրջանի ժառանգութեանից և թե մեր որերի գայթակղու-
թեանից» (Եջ 693) :

Ահա Դ. Անանուհի գրեթե 700 Եջ բռնող այս գրքի գաղափա-
րական ֆոնը : Այդ ֆոնի վրա յի, վոր դժադրվում են ուսանա-
յիւրի Հասարակական դարգացման յերկու տասնամյակի ուղոր-
ները՝ անձերով և անցքերով :

Հալատարիմ մնալով նացիոնալիստական իր ըմբռնումներին՝
հեղինակը քննադատական ընդարձակ եջեր է նվիրում դաշնակցա-
կան «ազգաշինութեան» սրահախիւղային : Այս առիթ է տվել դաշնակ-
ցականներից վումանց—մասնավորապէս Ս. Վրացյանին—վերադա-
դիրք բռնելու Դ. Անանուհի գրքի նկատմամբ : Մի ուրիշը—
Մ. Վարանդյան—ընդհանուր մակարդակի վրա դնելով Դ. Անա-
նուհի այս աշխատութեանն ու Լեոյի «Անցյալիցը»՝ ակնարկ և
անում այն մասին, թե յերկու հեղինակների դործերն ևլ տպագր-
վել են Ձեկայի արտոնութեամբ և նրա ցուցմունքներով :

«Յերեանի կառավարութեանը ճրիարար, անշահախն-
դորեն չի տար նման առանձնաշնորհումներ և այս պարա-
դային ալ գիտցել և բաւական սուղ դնով ծախել իր ընձեռած
արտոնութեանը... Յերեանի վարիչները կը գուրգուրան
այդ «չեղող» պատմադիրներու վրա, ամեն կերպ կը քաջա-
լերեն անոնց պատմադրական փորձերը, նույնիսկ կը հան-
դուրժեն անոնց այս կամ այն ուրույն ժեստը, ուրույն ան-
կախ կարծիքները՝ փոխարենը ստանալու համար Հ. Հ. Դաշ-
նակցութեան վերջնական անանկացումի ու փլուզումի վկա-
յադիրները : («Հայրենիք» ամսագիր, 1926 թ., նոյեմբեր,
Եջ 69) :

Ընդհանարպէս, սակայն, դաշնակցական քննադատները վող-
ջումեցին Դ. Անանուհի հատորի յերեւումը—նկատելով այն իրենց
հետապնդած «ազգաշինական» նպատակների սկզբունքային ջատա-
գովութուն՝ «անաշատ» յերրորդի դրչով : Դաշնակցական իդեոլո-
գիայի հիմունքներն այնքան են խաբխրված այստր, վոր նրա ներ-
կայացուցիչները պատրաստ են ճաշակել լախտի ու ճիպտի ամեն
մի հարված, կրել անձնական ամեն մի թուք ու մուր—միայն թե
չանարգվի «սրբութեան սրբոցը», այն «Հին պատգամը», վորին ծա-

ռայել և կուսակցութիւնը տասնամյակներէ բախտախնդիր և արհաժապոր իր դերժուներյության ընթացքում : Ի՞նչը հարող եր ավելի դժուրին ու ձեռնուռ լինել, քան այն, վոր լրագրական հոնորարներէ հետամուտ դաշնակցական պարապ գրչակները (Արտ. Արեղյան, Վ. Ահարոնյան և Վ. Նավասարդյան) ամեն չափ ու սահման հեզնոյ իրենց «ռեցենցիներով» մի ավելորդ առիթ վորտային Դ. Անանունի աշխատութեան մեջ՝ նորոգելու իրենց գրական արշալանքը Հայաստանի կոմմունիստական կուսակցութեան, խորհրդային իշխանութեան և նրա ղեկավարներէ դեմ . . .

Ընկ. Ե. Սուրենի լայնածալալ Ֆելետոնները դալիս են քննութեան հրատապ նյութ դարձնելու Դ. Անանունի հատորը նաեւ խորհրդային մամուլի եջերում : Ֆելետոններէ նյութը, ըստ յերեւոյթին, նույնպէս կարծես Դ. Անանուն և, սակայն փաստորեն ընկ. Ե. Սուրենի համար ևս Դ. Անանունի հատորն ավելի շատ գրական-քաղաքական յելուցթի առիթ և, քան բուն նպատակ : «Մարտակոչ»-ի տառն և վեց եջերի վրա փռված «պաղպաղներից» ընկ. Ե. Սուրենը նվիրում և այդ հատորին հագիւլ յերկու-յերեքը : Յեւ սա հասկանալի յե : Անանունի գիրքը Ե. Սուրենը համարում և լոկ «բամբասաղիրք», կամ՝ «լրագրական չարամիտ հոգվածներէ շարան» :

Զի՞ ժխտվում դրանով Դ. Անանունի դեմ լրջորեն պայքարելու հարկը, և քաղաքական թեթեամիտ սխալ չե՞ նմանորինակ ժխտումը : Բամբասանքն ու չարամիտ եջերն, իրոք, վորոշ տեղ են բռնում Անանունի գրքում : Վրդովիչ փաստ և, անշուշտ, վոր ընդհանուր վերադնահատութեան յենթարկելով «հայ մարքսիստներէ» աշխատանքը, կշտամբանքներ ուղղելով նրանց հասցեյին, Անանունը նկատի ունի ամենից առաջ Ռ.Ս.Դ.Բ.Կ. հայ անդամներին և ամենից շատ բայլչեկիկյան հին գվարդիայի հայ ներկայացուցիչներին՝ ընկ. Ստ. Շահումյանին, Ս. Սպանդարյանին, Ս. Կասյանին և այլն : Զիշտ և, «ազգայնութեան» իր թեւորիայի տեսակետից հեղինակը քննադատական և վերապահ խոսք ունի նաեւ Ս.Դ.Բ. Հայ կազմակերպութեան՝ սպեցիֆիկների մասին : Առանձնապէս՝ նա չի խնայում Ա. Մյասնիկյանին և Ա. Ռուբենուն : Սակայն, յեթե Անանունի գիրքն ունի առհասարակ վորեւէ հերոս, դա հենց ինքը Հայ կազմակերպութեան և՛ սպեցիֆիկով՝ հատկապէս բոլոր սպեցիֆիկներէ մեջ ամենից խելոքն ու հեռուգա-

կանը՝ ինքը հեղինակը, «անհաղթ փրկիստփա» Դավիթ Անանունը։ Զուր չէ, վոր ուռահայերի հասարակական զարգացման պատմագիրը դրքի մեջ հեղինակը ամենից առատորեն մեջբերումներ և առնում հենց իր հին լրագրական հոգվածներից։ Ինքն իրենով հափըշտակված՝ Նարցիսի աննշան «ցիտատներից» մեկը հենց բռնում և գրքի 38 էջը (տես էջ 614—52)։

Ստեփան՝ արձանագրելով դրքի զավեշտական այս հանգամանքը, աններելի սխալ կը լիներ անտեսել «մարքոստական» ֆրագիտոգիայի բարակ շերտի տակ թաղնված աղգայնական մտայնության այն հետևողական տեսակետն ու յուրորինակ հիմնավորումը, վոր ամփոփված է Դ. Անանունի գրքում։ Սոսկ «բամբաստադրք» հայտարարել Անանունի յերեք հատորը, նշանակում և բացատրել նրա դեմ հիմնավոր պայքար տանելու կարիքը։ Կամ՝ բաղնիքանալ սոսկ Ֆելեպոնական մարզանքներով, ստեղծելով մեր իսկ շարքերում այն պատրանքը, թե այդ ճանապարհով իսկ հնարավոր է վերացնել նացիոնալիստական իդեոլոգիայի ուսուցվածքը։ Քննադատության այս յեղանակը, յեթե միայն սխառտ գառնա այն, կարող է միայն մթաղնել մեր պայքարի հեռանկարները և դյուրացնել մեզ ներհակ իդեոլոգիայի ներդործությունը մասսաների վրա։ Զուր չէ, վոր ժամանակին ընկ. Շահումյանը հարկ համարեց ծանրանալ առանձնապես Դ. Անանունի՝ աղգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի տեսության վրա։

«Դ. Անանունին մենք չենք դասում այստեղ Բախլյների թվում։ Մենք նրա հետ սկզբունքային վեճ ենք մղում՝ ցույց տալու համար, վոր նա իր աշխարհայացքով և իր առաջադրած աղգային ծրագրով հեռու յե մարքոսիզմից, վոր նա, ըստ ամենայնի, մի սոսկ նացիոնալիստ է։ Դրա հետ միասին, և այդ ամենից զլխավորն է մեզ համար, —վորովհետև Դ. Անի գրական-հասարակական դեմքն ինքնուրույն յանհատաբերություն չի ներկայացնում, —մենք ուզում ենք ցույց տալ, վոր աղգային-կուլտուրական ավտոնոմիան մի վնասակար և հետադիմական պահանջ է»։

Այդպես եր գրում տարիներ առաջ Դ. Անանունի մասին ընկ. Շահումյանը (Այաֆս, «Աղգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի մասին», Թավրիզ, 1914, էջ 4)։ Այդ տողերը գրելուց հետո շատ ջուր և հոսել։ Դ. Անանունը զարգացման մի ամբողջ շրջան է կատարել «աղգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի» թեորիայից դեպի «հայտնության հայաքման թեորիան» և այդ թեորիայի վերջնական

ամփոփումը՝ յերրորդ հատորում: Ձեռք կարող ասել, վոր դրանով նվազել և ինքնըստինքյան հեղինակի «չբախան-հատարակիան դեմքի» հետաքրքրությունը: Տեղի ունի ըստ յերևութիւն հակառակը: Այդ ևն ապացուցանում դաշնակցականների հորդաբուլիս ռեցենզները: Յեւ այդ ե կամենում, կարծես, նշել նաև «Յերկու տենդենցի» հեղինակը, վորը սակայն խուսափում և իսկական պայքարից՝ նացիոնալիստական իդեոլոգիայի դեմ և միանշամայն դեպի այլ կողմն ե ուղղում իր այնպիսի հրացանի դուռը...

Դ. Անանունի գրքում ընկ. Ե. Սուրենին գրադեցնողը սպեցիֆիզմի «պատմական ծառայության» «նոր հիպոթեզն» և: Վո՞րն և այդ «հիպոթեզի» բովանդակությունն ըստ Ե. Սուրենի: Այն, վոր «սրբազործելով Հայաստանում կատարված իրերադարձի ու իրերընթացքը» Դ. Անանունը փորձ ե անում հայ պրոլետարիատի մինչ-հոկտեմբերյան պայքարի և հետ-հոկտեմբերյան հաղթանակի դեկալարությունը—

«պայմանավորել կոմմունիստական կուսակցությանը թշնամի հոսանքների դործունեությամբ, հենց լենինյան ստեղծադործ մտքի պարտությամբ» («Մարտակոչ», № 26): Հետևելով Քաջազնունու որինակին՝ Դ. Անանունին այլ բան չի մնում անել, քան դիմել ուզուրպացիայի:

«Այսինքն հայտարարել, թե այն, ինչ կատարվել ե և կատարվում ե մեր յերկրում՝ վերջին հաշվում դա միայն շարունակությունն ե դաշնակ-սպեցիֆիկյան վաղուց հայտնի ջանքերի, թե այն՝ ինչ անում ե (յսեցեք սոսանց վոթկուլու) կոմմունիստական կուսակցությունը Հայաստանում՝ դա վոչ ավելի և վոչ պակաս, քան դաշնակ-սպեցիֆիկյան հակահեղափոխության վաղուց ընդգրկած դադափարների ու նախադժված նպատակների սոսկ ձևավորումն ե...» (Ն. տ. № 27):

Իր հոդվածի վերջում, ընկ. Ե. Սուրենը յեզրակացնում և այս առթիվ՝

«Հակահեղափոխությունը, վոր հայակական իրականության մեջ տակ ե միայն դաշնակիզմ, իդեոլոգիական փորձումներ և կատարում ներս տողալ մեր շարքերը իր սոցիալիստական վարիանտ սպեցիֆիզմի գիմակի տակ» կամ, վոր միևնույնն ե՝

«Հակահեղափոխությունը փորձում ե սարդել խորհրդային իրականությունը սոցիալիզմի դաշնակցական վարիանտ սպեցիֆիզմի միջոցով» (Ն. տ. № 33):

Ընկ. Ե. Սուրենի նշած «Հիպոթեզը» ինքնըստինքյան «նոր» չէ։ Նոր և միայն նրա կիրառումը Խորհրդային Հայաստանի վերաբերմամբ։ Քննադատելով 1916 թ. Մ. Գորկիի խմբագրությամբ լույս տեսած «Сборник армянской литературы» ժողովածուի՝ Դ. Անանունի ներածական հոդվածը՝ Ստ. Շահումյանը գրում էր «ամանակին»

«Ստեղծելով 1905 թվին և նրանից քիչ առաջ հայկական կյանքում յերևան յեկած նոր հոսանքների և աղբեցությունների մասին նա,—այսինքն Դ. Անանունը—մոռացել էր հիշում այն աղբեցություն մասին, վոր ունեցել և հայկական կյանքում համառոտական մարքսիստների կուսակցությունը։ Բայց լուծիյան տալով այն գործը, վոր կատարել և այդ կուսակցությունը, ինքը ընդհանրապես և նրա դրոշակի տակ աշխատող հայ մարքսիստները մասնավորապես, Դ. Անանունը մեծամիտ պարծենկոտությամբ հայտարարում և իրեն խոշոր պատմական յերևույթ հայկական կյանքում, վոր 1904 թվին առաջ և յեկել մի նոր կուսակցություն՝ «Армянская Социал-Демократическая Рабочая Партия»... Այդ նշանակում է, վոր մարդիկ այրվում են ունկլախի և ինքնագովության ակտով և շտապում են մտնել պատմության մեջ» («Պայքար», 1916, № 3)։

«Պատմության մեջ մտնելու» այս հին մարմաջն և հենց, վոր շարունակում է դեր կատարել Դ. Անանունի աշխատության մեջ նաև հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների նոր պայմաններում։ Նոր պայմաններում, այն ձևակերպում է քաղաքացիական կոնֆլիկտի մեջ պարտված բուրժուազիայի և իր կուսակցությունների գաղափարական վերագրահավորման յուրահատուկ այն մտայնությունը, վոր հրապարակ յեկավ ուսու եմբերացիայի շրջանում սմեռվելիս յայն իր հայացքներով։ Այդ հայացքներն անդրադարձնում են պարտված բուրժուազիայի և իր կուսակցությունների համակերպողական տախտիկան։

Պատկածից վեր և, վոր բուրժուազիայի այդ տախտիկան հայտարար է ինքյան խորհրդային իշխանության և կոմունիստական կուսակցության ամբացման։ Սակայն՝ այսպես չէ ըմբռնում յերեվույթն ընկ. Ե. Սուրենի։ Նրա «Յերկու տենդենցը» հետամտում է հիմնական մի տենդենց—ապացուցել, թե յուրաքանչյուր հայկական սմեռվելիս յայն հայտարար է Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության անապահով դրության, նրա դեկավարության և գծի

աղեատմամ: Դուրս ե գալիս, վոր համակերպվազը մեզանում մեր հակառակորդները չեն, այլ մենք, մեր կուսակցական ղեկավարութիւնը:

Դ. Անանունի հատորը միայն առիթ ե հեղինակի համար՝ սողանչելու այս «յերեւոյթը» ե խաչակրաց արշավանք սկսելու՝ հանուն կուսակցութեան բայլելիկեան գծի պաշտպանութեան: Գովելի ջանք, յեթե միայն մանրագնին քննութիւնից հետո այն չը մերկանա վորպէս «ձախ» պանիկորութեան հայկական մի վարիամտ: Կամ, յեթե հարձակման մոլեգնութիւնը ճակատագրականորեն չը ներգաշնակեր այն արշավանքի հետ, վոր Դ. Անանունի վերջին հատորի առթիւ, ձեռնարկել են նացիոնալիստական բանակի զորչի ասպետները Խորհրդային Հայաստանի ե նրա ուղեգծի դեմ:

II.

Ե. ՍՈՒՐԵՆԻ ԿԱՐԱՍԿՈՂԱԿԱՆԸ ԿԱՄ՝ ԱՆՈՒՆԸ ԿԱ— ԱՄԱՆՈՒՄԸ ԶԿԱ

Ամենախոշոր վտանգն այն է, ի հարկե, վոր պատմության բոլոր դիրքերից վտարված սպեցիֆիզմն աճապարում և նորից «մանել պատմության մեջ»։ Ամենախոշոր վտանգն այն և, վոր։

«Ուրիշ կուսակցությունից մեզ ժառանգություն անցած հատ ու կենտ ինտելլիգենտներ տրամադիր են յեղել ճանաչել սպեցիֆիզմի «պատմական ծառայությունները» բայց չեն իկական պայքարում, կարծես յոկյան համաձայնել թե այսօրվա խորհրդային իրականությունը Հայաստանում հետևանք և խախտողակ Բախչիի, մեղչան Ռուբենիի, անգամ ոգիտց Անանուհի և ելի մի յերկու սպեցիֆիկյան ստվերների քրտնաթոր աշխատանքների մասնակցություն («Մարտակոչ», № 32)։

Սակայն կամ, իրոք, գոյություն ունի՝ այդպիսի մի վտանգ, վորպես ուսել վառա։ Ընկ. Ե. Սուրենը դրական պատասխան ունի այս հարցին։ Յեւ նա շտապում և «ազգանչել» կոնկրետ չոչափելի «փաստերով» այդ վտանգը։ Այդ «փաստերին» և, վոր պարտավոր ենք ծանոթանալ առաջին հերթին։

Պատշիճ փաստքը։ Ընկ. Ե. Սուրենը խոհեմարար թափցրել և ծանոթություններից մեկում։ 1922 թ. Եջմիածնի «Բանբեր»-ի եջերում Դ. Անանուհը լույս ընծայեց մի ուղեցնդ մեր «Հայ-ուս ուրիենապիայի ծագման խնդիրը» գրքի մասին։ Ռեցենզի հեղինակն ակնարկելով մի տեղ Հայաստանի խորհրդային իշխանության ղեկավարներին՝ վորակել էր նրանց «արդի հայ մելիքներ» բառերով։ Վերհիշելով այդ փաստը, Ե. Սուրենը ղետեղում և հետևյալ ծանոթությունը՝ «Տես... նաև այդ առթիվ բանավեճ Մերո Մանուցյանի և Աշոտ Հովհաննիսյանի մեջ» («Մարտակոչ», № 27)։ Դուրս և դալիս, վոր ընկ. Մանուցյանի հետ ըստ եյալքյան բանավեճ ենք ունեցել Անանուհի ուղեցնդի կամ վոր միևնույնն և... սպեցիֆիզմի առթիվ, կամ կարող և ստացվել այն սպափորությունը, թե ըստ եյալքյան անհամաձայն ենք յեղել

Մանուկյանի կողմից Դ. Անանունի այլ ռեցենզին, կամ վոր միևնույնն ե... սպեցիֆիզմին արած առարկություններին: Ինչի՞ մասին ե խոսքը. Մանուկյանի այլ առարկությունների առթիվ «Սորհրդային Հայաստան»-ի 1922 թ. № 217-ում գետեղել ենք «քաղաքավարի» մի նամակ, վորտեղ խնդրում ենք ուղղել իր հոդվածի մեջ, Դ. Անանունի դրածի հիման վրա, մեզ վերադրած սխալ մի միտքը: Իր պատասխանի մեջ ընկ. Մանուկյանը համերաշխելով մեզ հետ՝ փակում ե «բանավեճը»: (Տես ն. տ. № 228): Ահա ե բուրբ: Խուլ ակնարկի ոգնությամբ ընթերցողին տարակուսանքի մեջ ձգելու այս նամբը չի անցնում: Յեվ ահա ընկ. Ե. Սուրենը շտապում ե հրապարակի վրա գնել ավելի «չոչովելի» յերկրորդ «խոսքը»:

Յերկրորդ «փաստ»: Հայաստանի Իսապարտի հրատարակությամբ, 1924 թվին, լույս ե տեսել Յեր. Մելիք-Յուլյանի «Չորս տարի Հայաստանի՝ բանվորական շարժման պատմության» (1903—1907) աշխատությունը: Բարեխիղճ ե ուշադրավ մի գործ, վորտեղ յերիտասարդ հեղինակը կուտակել ե դրքի վերնադրին համապատասխանող հարուստ նյութ ե տանց վորեւ մեկին անպատճառ խոցելու կամ մեծարելու գիտավորության՝ փորձ արել ուրվագծելու Հայաստանի բանվորական շարժման չորս տարվա պատմությունը: Մասնավորապես նա ջանք չե խնայել՝ հավաքելու ե գետեղելու դրքում այն բոլոր նյութերը, վոր վերաբերում են Սո. Շահումյանի, Ս. Սպանդարյանի ե նրանց ընկերների Հայաստանում կատարած աշխատանքներին: Սակայն, «Սորհրդային Հայաստան»-ի եջերում, խմբագրական անխելության շնորհիվ, ժամանակին հրապարակ չեկավ հինավուրց մենչեիկ Գ. Ղարաջյանը, վորը մեղադրեց ընկ. Յուլյանի ուսումնասիրության մեթոդը սպեցիֆիստական թեճման մեջ: Հավատարիմ մնալով դրքի վերնադրին՝ հեղինակը դուրս չեր յեկել Հայաստանի բանվորական շարժման նեղ շրջանակներից: Նա զրադվել եր Հայաստանի ե վոչ՝ հայ բանվորական շարժման անցյալով: Հեղինակն ամփոփում ե նյութը վոչ թե ազգային, այլ՝ տերրիտորիալ սահմանների մեջ: Յեվ անգամ Հայաստանի տերրիտորիայի սահմաններում՝ նա ծանրանում ե նաե հեղափոխական շարժման այնպիսի յերեույթների վրա, վոր չեն կապվում անմիջապես կամ բացառապես հայ բանվորական շարժման հետ: Որինակ՝ պրեճարդյունագործու-

թխան և յերկաթուղային բանվորներին դործադուլները, Ալեք-
սանդրասյուլի ղեկավարական դարնիդոնի կատարած հեղափոխական
աշխատանքները և այլն: Կասկածից դուրս և, վոր հեղինակի այս
մերձեցումը մեքողական նպատակահարմարության խնդիր և
միայն և անհույս չունի քաղաքական վորեւ թեքման հետ:
Բնիկը Յուլչյանը կարող էր իրավունք վերադնել իրեն՝ դրադվե-
յու թեկուղ հենց վորեւ գավառի բանվորական շարժման անցյա-
լով, ստանց հիմք տալու, վոր նրան գավառամտության մեջ մե-
ղադրեն: Անճնապես իր անցյալով հեղինակը կապված չէ յեղել
սպեցիֆիզմի հետ: Իսկ դրքի մեջ նա հայտնաբերում և միայն բա-
ցատական վերաբերմունք գեպի սպեցիֆիզմը: Յեւ վո՞րտեղից և
հայտնի, ի դեպ, վոր սպեցիֆիզմը յերբեւ զծած լինի իր աշխա-
տանքի կամ ուսումնասիրության շրջանը տիրիտորիայի նշանով:
Չե՞ վոր կարող էր վորեւ հիմք լինել հեղինակին «սպեցիֆիզմի»
մեջ մեղադրելու, յեթե նա ներկայացրած լիներ Հայաստանի կամ
Անդրկովկասի բանվորական շարժումը՝ ղենլով այն հենց ազգա-
յին շրջանակներին մեջ:

«Հեղինակը—գրում էր Ղարաջյանը—շարժման նկարա-
դիրը տալիս և՛ նկատի առնելով միայն ներկա թորհրդային
Հայաստանի տերիտորիայի սահմանները, մինչդեռ հայ
բանվորական—սոցիալիստական շարժումը սահմանափակել
հայաբնակ մի քանի դավառներով, նշանակում է միայն
շարժման կմախքը տալ»: («Խ. Հ.», 1924, № 263):

«Հայ բանվորական շարժման պատմությունը»... Ինչո՞ւ ան-
պատճառ՝ «հայ»: Վո՞րտեղ և ամբած այդ: Կարգացեք դոնե
քննադատած դրքի վերնագիրը: Կամ կարծո՞ւմ եք, վոր ընկ.
Յուլչյանն այլ նպատակ է ունեցել, քան միայն տալ «շարժման
կմախքը», նրա ուղղագիծը: Կարգացեք գեթ դրքի առաջաբանը:
Նրա նպատակն և յեղել ներկայացնել Հայաստանի բանվորական
շարժման քառամյա պատմության ուղղագիծը: Յեւ այդ նպատա-
կին էլ նա հասել և վորոչ չափով: Ինքը՝ Ղարաջյանը հենց այդ և
խոստովանում.

«Ինչ վերաբերում է սոցիալ—գեմոկրատական նախնա-
կան և հետագա աշխատանքներին Հայաստանի դավառնե-
րում՝ հեղինակը նրանց վերաբերյալ պատմական նկարա-
դիր տալիս և բազմաթիվ փաստացի տեղեկություններով
(ն. տ.):

Ուրեմն ել ինչի՞ մասին և վեճը: Դժվար չէ դուշակել: Ամփոփ-

վելով վորոշ տերրիտորիայի և վորոշ ժամանակաշրջանի մեջ՝ հեղինակը պարտավորված չի տեսել իրեն՝ ծանրանալու Հայաստանի սահմաններից դուրս գործող առաջին հայ մարքսիստների մատուցած ծառայութեան վրա, թեև միաժամանակ չի անդիտուցել նրանց ունեցած ազդեցութեանը Հայաստանի 1903—07 թվականների բանվորական շարժման վրա: Ծառ հարգելի Ղարաջանի դժգոհութիւնը մարդկայնորեն հասկանալ կարելի չէ, հարկաւ: Սակայն, քաղաքական հետեւութիւններ անել դրա հիման վրա՝ ներելի չէ: Եւ, համենայն դեպս, ընկ. Ե. Սուրենի մեղադրանքը այս կետում, նրա նշած այս «փաստը» ևս բացահայտում է վորպէս լիակատար բլոքի: Պետք է միայն ցածել, վոր «Ս. Հ.» խմբագրութիւնը կամ մեր Խոտպարութիւնը, չը նախատեսելով Ե. Սուրենի այսօրվա յեւթիւթը, չեն կանխել այն՝ հատուկ հերքումով: Սակայն Ե. Սուրենը գրաւորում ունի մի յերրորդ «փաստ»:

Տերորը «փաստ»: Պետհրատը լույս է ընծայել Վ. Տերյանի յերկերը՝ ակադեմիական հրատարակութեամբ: Վոչ վոք չի վիճում, վոր իր տեսակի մեջ Վ. Տերյանը դասական հեղինակ է, հեղինակ, վորի յերկերը բնորոշում են գրական զարգացման մի ամբողջ ետապ: Վոչ վոք չի կասկածում, վոր Տերյանը կարող է տակաւին ուսումնասիրութեան: Բայց հնարաւոր է այդ՝ առանց նրա գործերի լիակատար հրատարակութեան: Վոչ, ի հարկե, և խմբագրող ընկ. Մակինյանը լույս է ընծայել Տերյանի լիակատար գործերն անխտիր, առանց հարկ տեսնելու վորեւէ վերադաշնութեան: Եւ, ահա Ե. Սուրենն ամբողջ յերկու պաղլաւ և նվիրում Տերյանի գործերին, մեջբերումներ է անում պոետի սպեցիֆիկայան շրջանի ազգայնական-պատրիոտիքական չիլ ու չիօթ դատողութիւններից—դատողութիւններ, վորոնք այսօր վոչ վոքի մոլորութեան մեջ ձգել չեն կարող, —նպաւրակ ունենալով խոցելու վոչ թե իրեն՝ «գժբախտ» պոետին (ըստ Ե. Ս. բոլոր մեռածները «գժբախտ» են...), այլ նրա գործերը խմբագրողին և մանավանդ՝ Հայաստանի Պետհրատին:

«Պետհրատը սոսկ տեխնիքական հրատարակչական կամ վերահրատարակչական ապարատ չէ, զուրկ իդեոլոգիական բովանդակութիւնից: «Ակադեմիական հրատարակութիւնը» մենք այնուամենայնիւ այնպես չենք հասկանում, ինչպէս Հայաստանի սեյիդները» («Մարտակոչ», № 30):

Ընկ. Ե. Սուրենը գտնում է, վոր չէր կարելի հրապարակի

վրա գնել Տերյանի «բաղմերանդ» ժառանգությունն՝ առանց «խրմ-
բաղբաղի» վերլուծականին» և «վերապահության»։ Մինչայժմ մեզ
հայտնի չի և վուչ մի տեղ ակադեմիական նման հրատարակու-
թյուն։ Վերջինիս նպատակն անմիջական վերլուծությունը չէ, այլ
գրա նախապատրաստությունը միայն։ Ընկ. Ե. Սուրենը նոր
ըմբռնում և մտցնում արար աշխարհում ընդունված հասկացու-
թյունների մեջ։ Բայց ինչո՞ւ այստեղ «խղերոզիական» սայթաքում
անուր Հայաստանի «սեյիդներն» են և վուչ ինքը՝ գիտական աշ-
խատանքի մեթոդը սեյիդական խղերոզիական յենթաբնույթ ընկ.
Ե. Սուրենը՝ մտնում և անբացատրելի։ Սակայն սրանով դեռ չի
փակվում Ե. Սուրենի «փաստերի» շարքը։ Նա առաջ և քաշում
չորրորդ «փաստը»։

Քուրադ «փաստ»։ 1922 թվին, «Սուրհրդային Հայաստան»
թերթի 79 համարում, մի քանի հոդվածներ են ղեկավարել յերբմեծի
սպեցիֆիկ Ալ. Ռուբենու հիշատակին։ Ո՞վ և Ալ. Ռուբենին։ 1918
թվից մուսավաթական Ադրբեջանում Ալ. Ռուբենին (Մատուրը)
գործել և մեր շարքերում, Ադրբեջանի կոմկուսի կողմից նշանակ-
վել Ղարաբաղի՝ չրջանային կոմիտեյի անդամ, իսկ 1920 թ. դաշ-
նակների ավանդույրայի ժամանակ դիտավորվել վորպես բայլէիկի։
«Ս. Հ.» գեղեղած մի հոդվածում, վոր պատկանում և մեր գրչին,
ծանրացել ենք հատկապես Ալ. Ռուբենու քաղաքական եվայլու-
ցիայի վրա։ Մեր նպատակն և յեղել դժեւ անհատական կյանքի այն
ուղին, վոր առաջնորդել և նրան մեր կուսակցության շարքերը։
Կանգ առնելով Ռուբենու կենսագրության սպեցիֆիստական չր-
ջանի վրա՝ հանձնում Ալ. Ռուբենու՝ դրվատել ենք 1903—07 թվա-
կաններին սպեցիֆիկների շարքերում յերևան յեկած այն տա-
վանդավոր մտավորականին, վորին—չը նայած մեշչանական իր
ծարձան և իրեն հատուկ «ասիական» դանդաղկոտությանը գործ-
նականում—փիճակված եր վնտական հրաժարիմք ասելու նացիոնա-
լիստական—դաշնակցական իդեոլոգիային և մշակել հետզհետե հե-
ղափոխական—մարքսիստական աշխարհայացք։ Դաշնակցության
դեմ վարած պայքարի մեջ

«Մատուրը (իմա, Ալ. Ռուբենին) որ որի և դաստիա-
րակվում եր վորպես հեղափոխական մարքսիստ, և ղերք
րոնում ու արդեցություն վաստակում վորպես նոր դա-
դափարների պատգամախոս»։

Այսպես ենք գրել մենք: Յեւ ահա ընկ. Ե. Սուրենը ընդգծում է այստեղ հանդիպող «հեղափոխական մարքսիստ» տերմինը: Ընկ. Ե. Սուրենը յենթադրում է ըստ յերևույթին, վոր հետևողական բայլչեիկը կարող եր խոսել Ալ. Ռուբենու «որն որին» աճող «գունհիկ մարքսիզմի» մասին միայն: Սակայն ընկ. Ե. Ս. չի յել կասկածում, ի հարկե, վոր նման յենթադրությամբ նա միայն սահում—գլորվում է ուղղակի... Դ. Անանունի, «ուղիղ Դավիթի» գիրկը, հարադատանալով նրան, վորպես համախոս: Խնդրում ենք ընթերցողին սպառազինվել համբերությամբ և ուշադիր կարդալ այն, ինչ Դ. Անանունն է գրել Ալ. Ռուբենու մահվան առթիվ:

«Լինելով բանվորական կազմակերպչական ինքնորոշման կողմնակից՝ նա անտրամաբանորեն դեմ էր ազգային կուլտուրական ավտոնոմիային: Մեր ազգային միջավայրի խոչոր յերևույթի նկատմամբ, դեպի Հ. Հ. Դաշնակցությունը, նա անդալսնամորեն պահպանեց ժխտողական վերաբերմունք:

Ալ. Ռուբենիի մարքսիզմը մնաց անավարտ: Անջատվելով Դաշնակցությունից՝ նա նորահավատի Զեմեռանդությամբ իրան հերձյալ համարեց հին դավանանքից և հիշատակարաններից: Նա չը կամեցավ կամ ժամանակ չունեցավ սառն վերագնահատության յենթարկելու մեր «հին մըշմարտությունը», վորպիսին հանդիսանում է Հ. Հ. Դաշնակցության իդեոլոգիան, և ուղղումներ մտցնելու իր վերաբերմունքի մեջ: Արեւելյան ասացվածքի պես նա նմանվեց այն քաջին, վորի խոսքը մնում է անփոփոխ, անզամ յեթե սխալ է այն: Այս դեպքում, իմ խոր համոզմունքով, պակաս դեր չը կատարեց Ալ. Ռուբենիի մարքսիզմի անալարտությունը: 1904—1906 թվականներին նա այնքան ընտելացավ մարքսիզմին, վոր կարող եր համարձակությամբ քարկոծել Հ. Հ. Դաշնակցության այդ շրջանի յերևույթն իդեոլոգիան և վարանոտ քաղաքականությունը: Բայց հետագայում նա չը խորացավ իր դավանած ուսմունքի մեջ, վորովհետեւ ընդհանրապես զանազան պատճառներով կանգ առավ նրա հոգեւոր կյանքը: Այս պատճառով էլ մարքսիզմի նրբությունը և հատու գեմքը մնացին նրա համար անմատչելի իրանց հզորությամբ:

Գոեհիկ մարքսիզմը հոխորալից է: «Յեկա, տեսա, հաղթեցի»—այս է նրա զոհերի մտավոր պաշարը: Գոեհիկ մարքսիզմը պարզունակ է և մատչելի նույնիսկ ծուլ ուղեղներին: Գոեհիկ մարքսիզմը Ռուսաստանում իր Զեմեռաց-

1582
7262
1905
ման մշտական անկյունն է ունեցել բայլշեիկական հոսան-
քում: Այլ. Ռուբենին մարգսիզմին հարելով՝ միաժամանակ
դարձավ բայլշեիկական ուղղության յերկրպագու: Այսպես
եր նա, յերբ ջերմ մասնակցության եր ցույց տալիս
Ս. Դ. Բ. Հ. Կ. գործերին, իբրև նրա կենտրոնի անդամ է
գաղափարախոս: Այսպես մնաց, յերբ վերջին տարիներս
հեռու մնալով հիշյալ կազմակերպության աշխատանքնե-
րից, սերտ բարեկամացավ պաշտոնական բայլշեիկների
հետ» (տես «Հայաստանի կոսպերացիա», 1920, № 14):

Դ. Անանունի բացասական այս բնութագիրը Այլ. Ռուբենու և
նրա մարքսիզմի մասին՝ լավագույն, զբաղանք վկայաթուղթն է
վերջինիս վերաբերմամբ: Անանունը կշտամբում է Ռուբենուն այն
առթիվ, վոր վերջինիս քաղաքական եվոլյուցիան չընթացավ
իրա՝ Անանունի, ինչպես նաև սրա անբաժան ընկեր Բ. Իշխանյանի
դժով: Մի դիժ, վոր նեաեց նրանց «Հին ճշմարտության» — Դաշ-
նակցության — սկզբունքային ջատագույնության ու գործնական-
քաղաքական պաշտպանության դիրքը: Անանունը «դռնհիկ մարք-
սիզմ» է հռչակում Այլ. Ռուբենու համառ պայքարը Դաշնակցու-
թյան դեմ և նրա առսիմանական մերձեցումը բայլշեիկներին:
Մենք «որն որին աճող», «հեղափոխական մարքսիզմ» ենք համա-
րել նրա մճռական հրաժարիմքը Դաշնակցությունից և մերձեցու-
մը բայլշեիկներին: Ո՞ւմ հետ է համերաշխում Ե. Սուրենը: Յերբ
զբի էյինք առնում մեր բնութագիրը Այլ. Ռուբենու մասին՝ մեր
սեղանի վրա յեր Անանունի դրածը: Մեր բնորոշումով ցանկանում
էյինք միայն հերքել Դ. Անանունին: Իսկ ո՞ւմ է կամենում հերքել
ընկ. Ե. Սուրենը: Պարզ է պատասխանը: Նրա հերքումն ուղղված է
մեր դեմ: Նա համերաշխ է Դ. Անանունի հետ: Ե. Սուրենը «ոգիտոյ
Դավթի» լարած զազափարական թակարդի թպրտացող զոհն է:

Սակայն ընկ. Ե. Սուրենը նշում է «սպեցիֆիզմի» (sic!)
«պատմական ծառայությունը» նշող մեր մի յերկրորդ «խոստո-
վանությունը»: Պոսելով Դաշնակցության դեմ Այլ. Ռուբենու
արած յերույթների մասին, մենք գրել ենք.

«Մաքի սուր գիտլեքտիկայով, հեռորական աճող տա-
ղանդով նա ստանում էր անպարտ պոլեմիստի հռչակ Ան-
դրեովկասի հայաշատ կենտրոններում»:

Պոսելով այդ «հռչակի» մասին, արձանագրել ենք միայն փաս-
տը: Փաստ, վոր դժվար թե կարողանա չխոստովանել 1905—06
թվականները հիշող սերունդը: Կարելի յեր այդ «հռչակը» տարա-

ծող վկայութիւններ բերել վոչ միայն ժամանակի սոցեցիֆիկյան որդաններից և լիբերալ «Մշակ»-ից, այլև րալլէիկյան «Մեր խոսք» թերթից (տես «Մեր խոսք», 1906, № 6 «Ընկեր Ալ. Ռուբենիի դա-ախտութեան առթիւ» վերնագրի ներքո Վաղարշապատից ուղ-ղված նամակը, վորակը թղթակիցը համերաշխելով Ալ. Ռուբենու հետ՝ հիշատակում է նրա սուր և մերկացնող առարկութիւնները Դանակցութեան հին և նոր ծրագիրների դեմ)։ Այլ բան, ի հարկէ, թէ վորքան այստը կարող ենք համերաշխել Ալ. Ռուբենու գրաւոր ու բանավոր հին յելույթների հետ ըստ ելուրջան, արդարացի կամ անարդար համարել նրա պոլեմիքական յելույթների մասին տա-րածված կարծիքն ըստ նրանց արժանիքի։ խոսելով հայ-թրքական ջարդերի առթիւ նրա արած զեկուցման մասին, մենք գրել ենք՝

«Ավելի հետեւողական և ավելի խորահայաց վերլուծու-թիւնն այստը կարող և սկզբունքային թերութիւններ ու ռալթաքումներ մատնանել իր այդ և ուրիշ գործերի մէջ։ Ժամանակակից մամուլն ու լսարանն արտահայտում եր խանդավառ հիացում, անդոր կատաղութիւն միայն»։

Ընթերցողը նկատում է յերեւի, վոր ընկ. Ե. Սուբենի նշած մեր այս յերկրորդ «թերութիւն» ևս մի դատարկ ու թաց տեղ միայն մնաց։ Սակայն ընկ. Ե. Սուբենը չի հուսահատվում։ Դատարկ ու թաց տեղը նա աշխատում է լցնել նոր, «չսպիւնիկ», պարունու-կութեամբ։

Նա բերում է մեր գրած հոդվածից այսպիսի մի «սենսացիոն» քաղված ևս՝

«Ավելի մշակված, ավելի ամբողջացած ու պայքարի տեսակետից ավելի անմիջական նպատակ ունեն իր այն հոդ-վածները, վոր շոշափում են սոցիալ-դեմոկրատիայի կաղ-մակերպչական խնդիրները»։

Իր դերն ավելի համեստ յեղով, քան պետք եր յեն-թադրել իր տաղանդի չափից և իր գործի արմկահույզ սկզբնավորութիւնից, իր խոսքն ու գործը չունեցաւ քաղա-քական արժանի կշիռ ու նշանակութիւն։ Իր գործունէյութեան չրջանը սեղմիկց, ամփոփելով հեղափոխական մարք-սիդի գրաւոր և բանավոր պրոպագանդի մէջ։

Այս ցիտատը չը նախապաշարված ընթերցողին կարող է բերել այն համոզման, թէ ընկ. Ե. Սուբենը հասնում է նպատակին յա-ռաւորապես։ Չե՞ վոր բերած ցիտատից կարելի յէ միայն հանել այն յեղրակացութիւնը, վորպիսին հանում է ինքը Ե. Սուբենը։

Ձե՞ր վոր պարզ է, վոր բերած տաղերն Հեղինակը ցափում է, վոր Ալ. Ռուբենու մշակած կազմակերպչական սխառմը չը հասավ հետապընդած նպատակին, չը ստացավ քաղաքական արժանի. կչիռ ու նշանակութուն... Սակայն ընթերցողի աննախապաշար ուղեղը հարող է ստանալ այդ տպավորությունը միայն շնորհիվ Ե. Սուրենի դործադրած մի պրիմի, վոր շատ վառ կերպով Հիշեցնում է միայն «խայտառակ» Բախչիի կիրառած մկրատման մեթոդը Բերլինի մատենադարանում: Ընկ. Ե. Սուրենը մկրատի ոգնությամբ հեռացրել է խնամքով վերը բերած ցիտատի առաջին և յերկրորդ պարբերությունների արանքում յեղած ընդարձակ մի հատված, վորով խաբդախփում է միանգամայն այդ ցիտատի, ինչպես նաև մեր ամբողջ հոգվածի իմաստը:

Սակայնով ընթերցողի համբերությունը, չենք ուզում բերել այստեղ բաց թողնված ընդարձակ այդ հատվածը: Այդ հատվածով, ինչպես նաև մեր հոգվածով հետաքրքրվողներին կարող ենք հանձնարարել այս որերս «Յերկու բնույթապիւր» վերնադրով մեր լույս ընծայած բրոշյուրը, վորտեղ արտատպված է մեր հոգվածը Ալ. Ռուբենու մասին: Հատվածի, ինչպես նաև ամբողջ հոգվածի իմաստը հենց այն է, վոր Ռուբենու մշակած կազմակերպչական սխառմը դարձավ ափիսյան գարշապար նրա համար, այսինքն՝ տղդային-կազմակերպչական «սպեցիֆիկ» մտավախության այն տղդյուրը, «վորի զերադանց տարերքից—ինչպես ասված է—պետի լիակիանար» Մատուրի հեղափոխական թափը, խուռնանար իր ստեղծարար կարողությունը: Մսպեցիֆիկների կազմակերպչական սխառմը «Բունդի» կազմակերպչական սխառմի հայկական այն վարիանն էր, վոր պեռք է դար առաջնորդելու ավելի հետևողական «սպեցիֆիկներին» ղեպի նույն «Բունդի» ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի ծրագիրը, իսկ հետագայում ավարտեր սպեցիֆիկներին քաղաքական կարյերը, ինչպես զրված է նույն հոգվածում՝ «Հայոց նոր Արշակապետում—Թավրիզում»: Նշելով այնուհետև այն հանգամանքը, վոր Մատուրին վիճակվեց մեղանում սպասածից ավելի համեստ դեր, վոր նա, չը նայած իր անձնական ձիւրքին ու նրա մասին յեղած համարումին, «չունեցավ քաղաքական արժանի կչիռ ու նշանակութուն»՝ մենք այս յերևույթին իսկ ընդարձակ մի այլ հատվածի միջ—հատված, վոր ընկ. Ե. Սուրենի սուր մրկրատը նույնպես հեռացրել է—քացատրում ենք կազմակերպչական հարցում նրա կատարած մակատագրական սայթափումով:

«Վոչ այդ կազմակերպութիւնը (այսինքն՝ Ս.Դ.Բ.Հ. Կ.), — գրել ենք մենք — վոչ իր իղեակաւն պարագլուխը չեն իրարոյ ղեկավարի դերը դրավել Անդրկովկասի բանվորական շարժման մեջ, քանի վոր դրել ելին իրանց աշխատանքը հեղափոխական պայքարի կազմակերպութեան սխալ հունի մեջ: Հայ բանվորական զանգվածներն իսկ զնացին այն ղեկավարներին հետեւից, վորոնք անցնելով բանվորական միջազգային կազմակերպութեան շարքերը, կարողացան միաժամանակ ույժ և աղքեցութիւն նվաճել նաև աղգային կյանքի նեղ շրջանակներում»:

Ինչպես տեսնում եք, այստեղ ևս վոչինչ չը մնաց սպեցիֆիկութից: Անունը կա, ամանումը չկա: Կա միայն փրկարար այն մկրտութիւնը, վոր այնքան վարպետորեն և Սուրենը թոցրել և սպեցիֆիկում էր Կարապետ լարրատորիայից:

Անցնենք սակայն և՛ Սուրենի մկրտած հինգերորդ և վերջին «փաստին»:

Հինգերորդ «փաստ»։ Հինգերորդը՝ չորրորդի շարունակութիւնն է: Նույնն է թեման, նույնն է անգամ աղբյուրը: «Պորհրդային Հայաստան»-ի 1922 թվի նույն № 79-ը, վորտեղ տպագրվել է Ալ. Ռուբենու հիշատակին մի այլ հոդված: Հեղինակը «ուրիշ կուսակցութիւնից մեզ ժառանգութիւն անցած հատ ու կենտ ինտելիգենտներից» մեկն է՝ Ալ. Մարտունին:

Իր այդ հոդվածի մեջ Մարտունին այն միտքն է հայտնել, թե հայ կյանքում, վորպես մարքսիստ հեղինակ Ալ. Ռուբենին առաջինն է յեղած: Կովկասյան մասշտաբով վորպես մարքսիստ հեղինակի նրան համեմատել է Ժորժանիայի հետ, — (համեմատութիւն, վորով Մարտունին չի կամենում, ի հարկէ, նշած լինել վերջինիս քաղաքական դերադանցութիւնը կամ մարքսիստական արժանիքը, այլ միայն նրա, իրիւր բեղմնավոր հեղինակի յերբեմն վայելած համարումը): Հոդվածի հեղինակը գտնում է այնուհետեւ, վոր Ռուբենու քեդրեսիական նշանակութիւնը դեռ չի գնահատված: Ավելի նպաստավոր պայմաններում՝ նա կարող էր լինել տեղ ընդ նույնիսկ «Ռուսաստանյան մարքսիզմի ասպարիզում»: «Այսօր նա մեզ մոտ կենտրոնում էր լինել, մեր կոմունիստական պարտիաքը էր լինել անշուշտ»: Այնուամենայնիւ ապարդիւն չանցավ նա այն, ինչ արեց փաստորեն մեզանում Ալ. Ռուբենին: «Հայկական մարքսիզմը, հայ բոլշևիզմը, Հայաստանի կոմունիզմը — գրել է Մարտունին — այսօր ուժեղ է և ապրում է ի թիվս այլոց և շնորհիւ Ռուբենու, նրա թափած աշխատանքի ու վոթած արշաւ»:

Ե. Սուրենը Մարտունու հողվածը «Խորհրդային Հայաստան» թերթի «առաջնորդող» և հռչակում: «Առաջնորդող» հանգամանք չունի այդ հողվածը: Տպված և սովորական կորպուսով, կրում և հեղինակի ստորագրությունը, թեև գրավում և թերթի մեջ առաջին տեղը: Համեմատությունների ու «չափերի» համար ամբողջ պատասխանատվությունը պետք և թողնել միայն իրեն՝ հեղինակին:

Ա. Մարտունու հիպերբոլիկ վորակումները հասկանալու համար հարկավոր և նկատի ունենալ, վոր հեղինակը գրում և իր յերիտասարդական տարիների մտքերիմ բնկերով մասին և, ինչպես ասված և հողվածի սկզբում՝ նրա «չեղերական մահվան սարսուցեցիչ պատկերի» ներշնչման տակ: Մարտունին ճանաչում էր Ռուբենուն վորպես հայ կաղմակերպության այն անդամին, վորը ստանձնել էր հայկական նացիոնալիզմի դեմ տարած դադափարական պայքարի ծանրությունը: Պայքար, վոր նա տարավ համառորեն և թողեց յերիտասարդ սերնդի հիշողության մեջ շոշափելի հետք:

Տարորինակ կը լիներ յենթագրել, թե Մարտունու զնահատականը հասկանալու համար կարիք կա անպատճառ պեղումներ կատարել հեղինակի սպեցիֆիստական անցյալի մեջ, նշել նրա սպեցիֆիստական «թևումը»: Քաղաքական-դադափարական թևքման մասին խոսելու համար հարկավոր են այլ կարգի սովյալներ, ավելի ամբողջական և համապարփակ, և մտայնության ընդհանուր ուղղություն բնորոշող: Բայց այդ տեսակետից միամտություն չի կարծել, թե մեծարելով Ռուբենուն անհատապես, Ա. Մարտունին կամեցել և ուսարիխտացիայի յենթարկել մեզ դեմ պայքարող վորեւ հավաքականություն կամ հոսանք:

Մեր առաջն և հիմա Ադրբեջանի կոմկուսի կենտրոնական և Բաքվի կոմիտեյի որդան «Կոմմունիստ»-ի 1923 թ. ապրիլի 13-ի համարը, նվիրված նույն Ռուբենու հիշատակին: Այս համարում զետեղված և ընկ. Ս. Մանուցյանի լիրիքական զեղումներով լի մի հողվածը, վոր կրում և «Այց Ա. Ռուբենու գերեզմանին» բնորոշ վերնագիրը: Ձեռեղված և նույնիսկ Ռուբենու գերեզմանի նկարը: Մանուցյանն այցի յե զնացել գերեզմանին 1923 թ. մարտի 14-ին, կուսակցության 25-ամյակի որը: Յեվ այդ 25-ամյակը նա «տոնում» էր փոխադրվելով «տեղական, միջավայրին հատուկ հիշողությունների» աշխարհը... Սակայն Մանուցյանն անցյալում կազմակերպչական վորեւ կապ չի ունեցել Ռուբենու հետ: Նույնքան քիչ կապ և ունեցել վերջինիս հետ նաև «Կոմմունիստ»-ի առաջին հողվածի—բոս Ե. Սուրենի—նրա «առաջնորդողի»—հեղինակ ընկ.

Պիեբրը: Հիմալուրց բայլշէիկ եւ ընկ. Պիեբրը, գրեթե՝ կուսակցական գալատրիարք: Բայց ահա, թե ինչպիսի տողերով եւ սկսում նա իր հոգւածը.

«Նորից մի տարի:

Մեծ հեղափոխութեան անմահ շիրմների անմահ բնակիչներից մեկի շիրմին այցելութեան, վերհիշելու, վերհուշելու մի որ...

Ալեքսանդր Մատուրյան:

Մի անուն, վոր յերբեք չի ջնջվելու հեղափոխութեան պատմութեան եջերից, վոր առասպելական վոչ մի լեռտա կարող ե պոկել նրան իր ընկերների եւ ապագա սերնդի սրտից՝ մոռացութեան գիրկը նետելու համար...

Յերեք տարի առաջ գիտական մարքսիզմի հայ սյուններից մեկն ել ընկավ՝ մահ ընդունելով թերեւս այն ձեռքից, վորոնց ազատագրման եր ուխտած իր բոլոր կյանքը...» Յեւ վայել, եւ այլն:

Այստեղ եւս հիպերբոլիկ համեմատութեաններին, կոսմիքական շափերին վերադառնալով եւ առանձնահատուկ տեղ... թվում ե գրեթե, վոր վոճի, ճաշակի, յերեակայութեան հարց ե սա: Յեւ թվում ե, վոր ամենից շատ հասկանալի, մարդկայնորեն հասկանալի պիտի լինի յերեակայութեան ու շափերի այս հիպերտրոֆիան հենց իրեն՝ ընկ. Ն. Սուրենին: Չե՞ վոր—ինչպէս կտեսնենք դեռ—հենց այդ տեսակետից ե, վոր նա մրցակից չունի հայոց «առհմային» գրականութեան մեջ...

Ն. Սուրենը «ցավալի թյուրիմացութուն» ե համարում Ալ. Մարտունու հոգւածը: Բայց այդ չե խանդարում նրան «մտցնի մեր կոմունիստական շարժման, բայլշէիկյան պատմութեան մեջ» այդ «ցավալի թյուրիմացութունը»: Հասկանում ենք, ի հարկե, նաեւ այս առաջարկի դեթ հոգեբանական հիմքը: Բանվորական շարժման ու պատմութեան անցյալն ընկ. Ն. Սուրենի դիտակցութեան մեջ անդրադառնում ե շարունակ վորպէս առանձին եղիզող մերի կամ քյուրիմացութունների, անհատական հերոսութեանների կամ ստորութեանների, սքանչելի ու աննման կամ խայտառակ ու ուրիշ անձերի ու դեպքերի մի կատարյալ ժխոր: Ընկ. Ն. Սուրենը կարող ե, ի հարկե, շարունակել գերեզմանափորի քրտնաթոր աշխատանքն անցյալի այս ժխորում: Բայց պէտք ե վոր հանդիսաձգի խիական շարժումն ու պատմութունը, վորպիսին ըմբռնելու համար անհրաժեշտ ե ունենալ յերեութեններն ու մտքերն իրար կըցելու փոքր ինչ այլ կարողութուն ե ամենից առաջ այն, ինչ պահանջել ե ժամանակին Չերնիշեվսկին... «մտքուր խիզ ե ողնիվ ժխորմենք»:

III.

ԳԻՍԼԵԿՏԻԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՐԻԱԼԻՋՄԻ ՅԵՎ ԳՈՒՍԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՀԱՅԵՑՈՂՈՒԹՅԱՆ ՅԵՐԿՈՒ ՏԵՆԴԵՆՑ ԱՆՑՑԱԼԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՈՒՄ ԿԱՄ ԸՆԿ. Ե. ՍՈՒՐԵՆԸ Ս. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ԴԵՄ

Խնչ և սպեցիֆիզմը :

Ահա մի հարց, վոր հետաքրքրում և շատերին, մանավանդ ներանց, վորոնց իմաստության աղբյուրը սպեցիֆիզմի մասին՝ մինչ այսօր հանդիսացել են միայն Ե. Սուրենի հոգեպարար Փելետոնները :

Մինչդեռ հարցի պատասխանը մեր կուսակցությունը վաղուց տվել և, և այդ պատասխանի սպառիչ, մատերիալիստական-մարքսիստական տմիտվումը արել և արդեն ընկ. Ս. Շահումյանը :

Այդ ամփոփումը ծանոթ և նաև ընկ. Ե. Սուրենին, վորը, ըստ յերևույթին, համաժխտ չլինելով Շահումյանին, «Մարտահոյ»-ի № 32-ում մկրատել և դուրս և ձգել Շահումյանից քաղած մի հատվածում նրա այն տեղը, ուր ձևակերպված և հեղինակի տեսակետը սպեցիֆիզմի մասին: «Պայքար»-ի 1916 թ. № 33-ում ընկ. Ս. Շահումյանը գրել և. —

«Հայտնի յև, վոր 1904 թվին համառուսական մարքսիստների մեջ աշխատող մի յերկու ինտելլիգենտ միանալով նույնքան նախկին դաշնակցական կիսաինտելիգենտների հետ, հիմնեցին (հրեական Բուդդին նմանելու ցանկությամբ) մի կազմակերպություն, վոր կոչվեց «Բանվորական հայ կազմակերպություն»: Սկզբում շնորհիվ իրենց հին դաշնակցական կապերի, նրանք ունեյին իրենց հետ վորոշ թվով հայ բանվորներ և մի խումբ ուսանող յերիտասարդներ: Ժամանակի ընթացքում նրանց միջից կենսունակ տարրերը, ինտելիգենտ թե բանվոր, միացան համառուսական կուսակցությանը, իսկ մնացածները՝ առաջին իսկ ռեակցիայի ազդեցության տակ՝ կազմալուծվեցին և ցրվեցին»:

Այս տողերը, վոր գրի յեն առնված 1916 թվին, պետք և յեւակեա ծառայեն սպեցիֆիզմի պատմական-հասարակական դերի բնորոշման :

Սպեցիֆիզմը վորպես ամբողջություն չի յեղել յերբեք «անխառն մարքսիզմի հայկական ոջախ»—ինչպես հայտարարել է իր վերջին գրքում Դ. Անանունը։ Վարպես ամբողջություն այն յեղել է, ազգային-ապարտյունիստական սոցիալ-դեմոկրատիայի հայկական մի վարիստը։ Զուարյուն պրոլետարական կազմակերպություն՝ հետևողական միասնական ծրագրով, տափուկական խրմ-դիրմերի քաղաքական մեկին ըմբռնումով և վոր կարևորն է՝ մասնաշահան-հեղափոխական գործնական աշխատանքի միասնական ղեկավարությամբ՝ սպեցիֆիզմը չի յեղել յերբեք։ Այս վեր և կասկածից, և սրան համոզվելու համար բավական է թեկուզ հարևանցի աչքի անցկացնել 1906—1907 թ. թ. հրատարակված «Կյանք» կամ «Զայն» սպեցիֆիկյան «որդանների» ղեկավարող, հեղափոխական գծից գուրկ հողվածները։

Բայց կասկածից դուրս ե նաև այն, վոր դարգացման սկզբնական շրջանում սպեցիֆիկների շարքերում յեղել են հեղափոխությունը և պրոլետարիատին հարագատ վարոշ տարրեր՝ մարքսիստական ընդհանուր աշխարհայացքով և, ինչպես մի առթիվ արտահայտվել է ընկ. Խանոյանը՝ «բայլշէիկյան քեֆումով» (տես «Հայարտուն», 1925, № 1, էջ 11)։ Պրոլետարական, մարքսիստական, «բայլշէիկյան թեքումով» այդ տարրերին նկատի ունենալու ընկ. Ստ. Շահումյանը, յերբ 1906 թ. Միացուցիչ համագումարից հետո, կշտամբելով Ս. Դ. Բ. Հ. կազմակերպությանը՝ համագումարի վորոշումներին յենթարկվել չկամենալու հանդամանքը, գրում եր այդ կազմակերպության ղեկավարների մասին.

«Փոխանակ պարզ ու անկեղծ ներկայացնելու իրանց բանվորներին այն, ինչ վոր կատարվել և համագումարում, փոխանակ պարզելու, վոր մեր տարիների վեցը արդեն վեճված և և վճռված և այդպես դիտավորապես այն լատիշներին ու լեհացիներին ջանքերի շնորհիվ, վորոնց անուանով իրանք միշտ յերգվում եյին մինչև այժմ, նրանք սկսում են խորժանքներով գրադվել, խտրելիքական աղաղակներ բարձրացնել, հայհոյանքներ թափել, աղավաղել ճշմարտությունը... Այդ բոլորով ընկերներ, դուք կարող եք ժամանակավորապես չփոթեցնել, մոլորեցնել ձեր ընթերցողներին, բայց գրանից, հավատացնում ենք ձեզ, չի չահվի յերբեք հայ պրոլետարիատը, վորի անունից դուք խոսում եք, վորի միակ ներկայացուցիչը՝ դուք կամենում եք լինել»։ (Ստ. Շահումյան, Մոսկվա, 1926, I, էջ. 136—137)։

Անշուշտ, կազմակերպչական սխառմի շուրջը յեղած «տարիներ

րի վեճը» սոցիալ-դեմոկրատական Ռուսաստանի և Հայ կաղմակերպութեան ժիջե սաղմնային վիճակում պարունակում էյին իրանց մեջ պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի և բուրժուական նացիոնալիզմի միջև յեղած այն տարաձայնութիւնները, վորոնք հետագայում վիի ստեղծեցին այդ կաղմակերպութիւնների միջև: Սակայն խնդիրն էլ այն է հենց, վոր սպեցիֆիզմի ներսում յեղած «կենսունակ տարրերի» քաղաքական աշխատանքն ընթացել և այդ տարաձայնութիւնները հաղթահարելու դժով: Յեւ վ յիթե մոտենանք սպեցիֆիզմի պրոբլեմին հենց նրա «կենսունակ տարրերի» հասարակական-քաղաքական եւոյլուցիայի տեսակետից՝ այն կներկայանա մեզ վորպէս մի կամուրջ՝ բուրժուական-դաշնակցական նացիոնալիզմից դեպի պրոլետարական-բայլէիկական ինտերնացիոնալիզմը:

1905 թվի հեղափոխութեան նախորեյին Հայ նացիոնալիզմի ճահիճներում խրված մասփորականութեան և բանփորութեան վորոշ «կենսունակ տարրերը» պրոլետարական-հեղափոխական ոտաջապահ դիրքերն անցնելու համար—խոսենք ընկ. Ե. Սուրենին հասկանալի լեզուով—կարիք ունեյին քաղաքական քաղաքանի, վորտեղ պիտի սրվէր նրանց նախածին մեղքը: Քաղութեան միջոցն այն պայքարն էր, վոր վարեցին այդ «կենսունակ տարրերը» իրենց «ծընոց մօր» —պանարմենիստական Դաշնակցութեան դեմ: Նույն այդ տարրերի ննշման տակ Ս. Դ. Բ. Հ. Կ. 1907 թ. ընդառաջելով Ռ. Ս. Դ. Բ. Հ. Կ. կենսական հրապերին՝ քայլեր արեց Ռուսաստանի կուսակցութեան հետ միանալու ուղղութեամբ: Այդ քայլերն արվում էյին—հակառակ Ե. Սուրենի պնդումներին—շեղում կատարելով Բուռդի առաջադրած գծից ու չնայած Բուռդի տրտուեջներին: Ահա թե ինչ է առում այդ մասին ընկ. Ջինովյանի՝ այս հարցում միանգամայն կոմպետենտ վկայութիւնը.

«Ս. Դ. Բ. Հայ կաղմակերպութիւնը բաժանում էր Ռ. Ս. Դ. Բ. կաղմակերպութիւնից նույն բանը, ինչ իր ժամանակին բաժանում էր և շարունակում էր բաժանել Բուռդին: Դա սոցիալիս և Ֆեդերալիստական կաղմակերպչական սկզբունքներն են... Դիտաւելով համազումարի աննպաստ արամադրութեան մասին՝ կաղմակերպչական այդ հռչակավոր պրինցիպները վերաբերմամբ—հայ ընկերներն իրանք չտապեցին անել մի շարք կոմպրոմիսային ընույթ կրող պիջումներ, վորոնք կարող էյին քիչ թե չատ ընդունելի լինել համազումարի կողմից: Բայլէիկները, մենչեիկները և լեհ սոցիալ-դեմոկրատները ընդհանուր ջանքերով՝ հանձնաժո-

դուրս վորոշ բան արեց, վորպեսզի նախագծից դուրս հանվի նրա ֆեդերալիստական խայթը: Բայց պետք է խոստովանել—և կոմխիսիի ղեկուցողը, բացահայտ արեց այդ համագումարում—վոր այդ հաջողվեց անել շատ աննշան չափով: Ճիշտ է, մենք մեր ուղղումներով հասանք նրան, վոր Բուռգի պաշտոնական ներկայացուցիչը հարկ համարեց բայլչելի ղեկուցողից հետո հայտնելու համագումարի ամբիոնից, վոր ուղղված նախագիծը Բուռգը նույնպես կոմպրոմիսային է համարում, բայց միայն կոմպրոմիսային ուրիշ ուղղությամբ, այսինքն՝ դուռ ֆեդերալիզմի տեսակետից՝ «վատթարացման» խոստով: Այնուամենայնիվ փաստը մնում է փաստ... Միությունը հայ սոցիալ-դեմոկրատիայի հետ կարելի չէ գրեթե կատարված համարել... Մենք յեղբայրաբար վողջունում ենք մեր կուսակցության շարքերը մտնող հայ ս. դ. ջոկատը, բայց, միևնույն ժամանակ, անպայման անհրաժեշտ ենք համարում հերթական վճռական դադափարական պայքար մղել ֆեդերալիզմի դեմ մեր կուսակցության մեջ» (Г. ЗИНОВЬЕВ, Сочинения, I, 87):

Վերահաս օկակցիան խոչընդոտ յեղավ կադմակերպչական միությունը դուռ բերելու ջանքերին: 1908—09 թվականներից սպեցիֆիկների մեջ ուժեղանում է բացահայտ ուղարկույունիստական—նացիոնալիստական խմբակի ղեկավարությունը: Այս խմբակի համար «մարքսիզմ» ու «սոցիալիզմ» միայն ձևական, յերբեմն անհրաժեշտ նկատված, մի տուրք էր՝ համառոտական հեղափոխությանը: Յեւ յեթե մոտենանք սպեցիֆիզմին հենց մացլոնալիստական—ուպարտյունիստական այդ խմբակի հասարակական—քաղաքական հետագա եվոլյուցիայի տեսակետից, այն կներկայանա մեզ վորպես մի կամուրջ՝ Դաշնակցության «սոցիալիստական» ֆրոգիտոգիայից դեպի լիկվիդատորություն, հայկական սիոնիզմ, մերկադարանոց շովինիզմ և սամմարմակ հակահեղափոխություն:

Բուրժուական—նացիոնալիստական հակահեղափոխության ուղղությամբ նավարկող այս տարրերի ղեկավարության չրջանում 1905—07 թվականների սպեցիֆիզմը վարպես ամբողջություն կադմալուծվել էր փաստորեն: Այդ և նշում հենց ընկ. Սա. Շահումյանի այն հատվածը, վոր բերեցինք վերև: Այն, ինչ մնաց հրադարակում Մ. Դ. Բ. Հ. Կ. անունով և ուղապործեց սնանկացած այդ ֆիրման հատարական—քաղաքական աշխատանքի համար՝ վերաբերվել էր փաստորեն վորպես նացիոնալիզմի ավելի հետադեմ, ավելի հակահեղափոխական մի վարիանտը, քան էր ինքը «մայր կուսակցությունը»՝ Դաշնակցությունը:

«Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կադմակերպութիւն» կոչվածը—գրել ենք մենք 1918 թվին մեր մի հոգւածում—իրապես միայն մշակական մարքսիստների քաղաքական ցուցանակն է, իսկ նրա հրատարակած «Բանվոր»-ը՝ հայ նացիոնալ-լիբերալների «սոցիալիստական» սեկցիայի անաղատն բերանը։ «Բանվոր»-ի բերանով խոսում է «սպեցիֆիկ» հայկական «սոցիալիզմ» իր բոլոր գրական-կրթական շեշտերով։ «Բանվոր»-ի շուրջը խմբված կը գտնուէր սալոնական սոցիալիստներ (Շմայլերն այդպիսիներն Salon-domagoe անունն եր տալիս), և՛ քրիստոնեական սոցիալիստներ (այդպես են կոչվում այն «սոցիալիստները», վորոնց կարծիքով միջազգային բանվորական շարժման «վեհաթիւնը» նրա մէջն է գլխավորապես, «վոր բոլոր տանջվածներին, բոլոր հարստահարվածներին, բոլոր արտաովորների միոթարիչը» Հիսուսն այդ շարժման հետ է» (տես «Գարոն», 3, յեր. 145) և՛ սիոնիստ սոցիալիստներ (այս անունն ունենէ «Մշակ»-ում, «Գործ»-ում և այլուր համախմբված այն «հայրենարազմ սոցիալիստները», վորոնք «նյութական պատմանդան» ու «հոգևոր անոթներ» են վնասում «հայության հալածման» համար) և՛ վերջապես՝ քրեական սոցիալիստներ (հայ պարականոն սոցիալիզմի տարեգրության մէջ այդպես են կոչվում այն «սոցիալիստները», վորոնք անուն են հանել հատկապես հայ պրպիւստի բերրի անդամատանում)։

Հայ ժողովրդի «խոնարհ խաւերի» շահերի «սպասարկութեան» համար չէ հրատարակվում Բազմի «Բանվոր»-ը։ Մշակական մարքսիստները զեպի դասակարգային կոթի չէ, վոր առաջնորդում են այն պրոլետարիատին, վորոնց «միանալու» կոչ են անում իրենց նոր որդանի խորագրում։ Հայոց սոցիալ-դեմոկրատները «մարքսիստների» այն սովորանակին են պատկանում, վորոնք հորդորում են բանվորներին միանալ բուրժուազիայի հետ (единство с буржуазией) «հայրենիքի թշնամիների» դեմ կռվելու համար, «համաձայնվելու» բուրժուազիայի հետ՝ սոցիալիզմից պաշտպանվելու նպատակով (обороны от социализма)։ «Բանվոր»-ի դոյութիւնն ամբողջապես իմաստավորվում է բանվորադյուղացիական խորհուրդների իշխանութեան և նրա ղեկավար կուսակցութեան՝ հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի դեմ վարած կռիւով։ «Բանվոր» թերթի քաղաքական որիննապիւսն նույնն է, ինչ վոր ունեն բուրժուազիան և իր սոցիալ-պատրիստական համհարդները» («Բանվորի խոսք», 1918, № 5, էջ 9)։

1905—07 թվականներին սպեցիֆիկների շարքերում գեղերոյ հեղափոխական տարրերը, բանվոր թէ ինտելիգենտ, սպեցիֆիզմի

բուրժուական-նացիոնալիստական վերասերման հետին շրջանում՝ արդեն իսկ լքել եյին հիմ կազմակերպությունը և անցել վորսեւ րայլչեիկներ և. Ս. Դ. Բ. Կ. շարքերը։ Դրանցից միայն վոմանք, մի առ ժամանակ ղեկներելով հիմ գիրքերի վրա՝ քիչ թե շատ հետևողական պայքար եյին տանում կազմակերպության նացիոնալիստական ղեկավարության դեմ։ Փաստ և սակայն, վոր իմպերիալիստական պատերազմի նախորեյին սպեցիֆիկների շարքում գեղերող այդ տարրերն իսկ խզեցին իրանց կապերը կազմակերպության հետ։ Դրանց մեծ մասն ևս հետագայում դարձյալ մեր կուսակցության մեջ մտավ։

Յեւակեա ընդունելով ընկ. Ստ. Շահումյանի՝ սպեցիֆիզմի մասին տված ձևակերպությունն, այսպես և պատկերանում մեզ նրա զարգացման դիալեկտիկան, նրա սկիզբն ու վախճանը, նրա հասարակական-քաղաքական ընդհանուր ընթացքը։

Այլ պատկերացում ունի սպեցիֆիզմի մասին ընկ. Ե. Սուրենը։

«Ձի յեղել հայկական, — գրում է նա, — ել չենք ասում անդրկովկասյան — ուստական — միջազգային իրականության մեջ մի փոքր ի շատե աչքի ընկնող հասարակական, քաղաքական, անգամ գրական խնդիր, վոր սպեցիֆիզմը միշտ Դաշնակցության հետ յեղած չլիներ և ընդգեմ մեր կոմմունիստական կուսակցության» («Մարտակոչ», № 28)։

Յեւ իր ասածը հաստատած լինելու համար՝ թվում և դաշնակ-սպեցիֆիզմի և րայլչեիզմի միջև տարաձայնություն առաջացնող հարցերը։ Ազգային խնդիրը, դաշնակցական կուսակցության դասակարգային բնույթի հարցը, հայ-թրքական ջարդերը 1905—1906 թվերին, տաճկա-հայկական հարցը և այլն, և այլն։

Սա, ի հարկե, անհեթեթության հասնող չափազանցություն և, վոր վանում է իրենից տեղի և ժամանակի ամեն մի ատրիբուտ։

Յեղել է ժամանակ և յեղել են սպեցիֆիկներ, վոր պայքարել են ազգային խնդրի դաշնակցական-պանարմենիստական ընդունման դեմ։

Յեղել է ժամանակ և յեղել են սպեցիֆիկներ, վոր չհասել են Դաշնակցության դասակարգային-նացիոնալիստական բնույթը և մերժել են նրա «հին ճամբարությունը»։

Յեղել է ժամանակ և յեղել են սպեցիֆիկներ, վոր մերկացրել են տաճկահայ շարժման ուսմանտիկ-նացիոնալիստական պարունակությունը և կոմիւն նրա լուծման հայդուկային իմպերիալիստական մեթոդների դեմ։

Դաշնակցութեան հետ անհամաձայնութեան կետեր յեղել են նաև հայ-թրքական ջարդերի և ուրիշ չափ խնդիրներում—անդրկովկասյան, ուստական, միջազգային և այլն:

Յեւ չափազանցութուն, անհեթեթութուն չէ՞, իրոք, պնդել թէ բոլոր այդ հարցերում սպեցիֆիկմբ յեղել և միշտ Դաշնակցութեան հետ և կոմունիստական կուսակցութեան դեմ:

1906 թվին սպեցիֆիկներն առարկում էին մեր կուսակցութեան «ազգերի ինքնորոշման» լոզունգի դեմ՝ հայտարարելով, վերջինից այն նշանակում և անջատումն Ռուսաստանից՝ ապա իրանք հրաժարվում են այդ իրավունքից: Անհեթեթ առարկութուն երևա, քանի վեր անջատումից հրաժարվելի իսկ ինքնորոշման հանդամանք ունի: Բայց նույնքան ահեթեթ առարկութուն չէ՞ր լինի համաձայնել և Սուրենի այն մտքի հետ, թէ սպեցիֆիկներն այդ առարկութունն իսկ մասնում եր դաշնակցական մտայնութուն: Տրամաբանութեան որենքները պարտավորիչ են՝ անգամ «Յերկու տնդենց»-ի հեղինակի համար: Բոլոր այս դեպքերում սպեցիֆիկմբ չարքերում պնդերող «կենսունակ տարրերը» մոռենում էին խնդիրների լուծմանը՝ պայքարի բռնկելով հենց Դաշնակցութեան հետ:

Սակայն նույն այս հարցերին տրամաբանորեն հակառակ պատասխան էին տալիս սպեցիֆիկմբի ռպադրաշունիստական—նացիոնալիստական տարրերը, վերջապ նրանք ձևակերպում էին և լուծում խնդիրները՝ կովի բռնկելով հեղափոխական մարքսիզմի՝ բայլչիզմի հետ: Բոլոր այս դեպքերում սպեցիֆիկմբի ռպպրաշունիստ, հետադայում բացահայտ նացիոնալիստ ու հակահեղափոխական գեկափարները հրաժարվում էին խնդիրները մերձեցման հիմն ուղիներից ու հանդում նոր յեղրահացութունների: Յեղրահացութուններ, վեր համադատատախանում են հիմնականում բայլչեփիկմբ և պրոլետարիատի դեմ պայքարող հայ ազգայնական մյուս կուսակցութունների դիրքերին:

Հիշենք թեկուզ դաշնակցական փրկիչների դեպի թավրիզ չվող կարավանից քարչ ընկած Բ. Իշխանյանի քաղաքական ելույթից: Նրա «մարքսիստական» տեսակետն այն մասին, թէ թյուրքիան անընդունակ և հեղափոխական վերածնութեան: Նրա թեորիան այն մասին, վեր թյուրքահայ խնդրի լուծումը հնարավոր և միայն թյուրքիան՝ իմպերիալիստական Յեվրոպայի կողմից անտեսապես նվաճվելու միջոցով: (Տես Բ. Իշխանյան, «Թյուրք-

բիայի ապագան», Թիֆլիս, 1907 թ.): Նրա Պետերբուրգի դատախոսությունները՝ տաճկահայ վիլայեթներն աննկատախարհ լեռնաշխարհները և այլն:

Կամ հիշենք Դ. Անանունի հասարակական-քաղաքական ելույթը: Ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի թեորիայից՝ դեպի դաշնակցական պետականության «հարադատության» թեորիան: «Հայության հավաքման» դադարաբախտությունից դեպի «համազգային ներքին ֆրոնտի» կազմակերպում՝ դաշնակցականների ղեկավարությամբ: Հայ-թրքական ջարդերի բարոյական և «սրտգրեհասիլ» արդյունքների մասին արած խորհրդածություններինց դեպի խաչակրաց արշավանք՝ ընդդեմ «սկյուլթական» տարերքի (իմա՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության) արտաքին դրոհի և «ներքին թուրքի» (իմա՝ «հարադատ» պետականության հիմքերը փորոց բայլելի դժի աճող տարերքի):

«Հայր լրիվ մարդ դարձած չի լինի, յեթե նա չհրաժարվե «ներքին թուրքից», յեթե նա վերջ չտա իր հոգին ներքին անցյուն ոտար աղբեղություններին, իսկ դա հնարավոր է, յեթե նա մկրտվի հայրենի պետականության ջինջ ճավադանում» («Հայաստանի կոոպերացիա», 1920, № 19, էջ 807):

Մի այլ տեղ Դ. Անանունը գրում էր. —

«Մենք կը ստեղծենք ժողովրդական ազատ պետություն, վորը կը դառնա ապահով հանգրվան աստանդական հայություն համար, շնորհելով նրան և՛ կյանք, և՛ արեւ: Սորթության ու շահագործության յերևույթները կը բաղխեն մեր դուռը, բայց կը վտարվեն մեր հայրենիքի սահմաններից, վորովհետեւ հարադատության կուռ կապն է կանգնած մեր դռան՝ իբրեւ անվկանդ պահակ ու ռազմական ուժ» («Բանակի որ», 1919 թ. դեկտ. 21, Անանունի «Հարադատություն» հոդվածը):

Սա արդեն բացահայտ ռեակցիոն, բուրժուական բարբառ էր, վոր բանեցնում էր վերաանքում իր պրոցեսսը բոլորած սպեցիֆիզմը: Պահ մի դեղերելով մտայնության այս նավահանգստում՝ սպեցիֆիզմի «թափառ հոգուց» վերանում էր վոչ միայն «սոցիալիստական» դադարաբախտությունն, այլև՝ նրա ֆրադիոլոգիան:

Յեւ, ըստ ելույթյան, ռեակցիոն ու բուրժուական նույն այս մտայնությունը չէ՞, վոր նույն Դ. Անանունի վերջին հատորում իր վրա յե տոնում այսոր «ազգաշինության» առաքինի քղամիտը:

Ընկ. Ե. Սուրենը տարբերություն չի գնում յերեկի և այսօրի

միջև : Նա նման է առածի այն իդիլին , վորի խոսքը մեկ է՝ «միշտ
և ամենուր» : «Բախշիակահուսթյան և ուրենիդմի» մեջ նրա համար
չկա տարբերություն «մազաչափ անդամ» («Մարտակոչ», № 33) :
Յեւ վայն հարցին թե՛ ի՞նչ և սպեցիֆիկա՞մ—նա՝ քաղցնելով Սա-
հահուսթյանի պատասխանը՝ տալիս և նոր , համապարփակ , մի պա-
տասխան՝

«Դաշնակցության սոցիալիստական վարիանտ կամ սո-
ցիալիզմի դաշնակցական վարիանտ» (ն. տ. № 28) :

Մաքսիստական-դիալեկտիկական քննադատության՝ այս ֆոր-
մուլը չի գիմանում :

Այդ ֆորմուլն անդիտանում և զարգացման «յերկու տենդենց»՝
սպեցիֆիկա՞մի ներսում : Զի կարողանում տարբերել իրարից հե-
ղափոխությունն ու հակահեղափոխությունը սպեցիֆիկա՞մի ներ-
սում : Յեւ միաժամանակ անդոր և սահմանադիժ քաշել հեհափո-
խության և հակահեղափոխության միջև սպեցիֆիկա՞մի դուրսը :

Հիրավի : Յեթև մոտենանք դրան սպեցիֆիկա՞մի մեջ յեղած
«կենսունակ տարրի» կատարած քաղաքական եվոլյուցիայի տե-
սակետից՝ այս ֆորմուլը զերազմահատում և ազգային կադմու-
կերպչական հին կեղևի բացասական պարունակությունը :

Յեւ ընդհակառակը :

Յեթև մոտենանք դրան սպեցիֆիկա՞մի մեջ յեղած սպարտայու-
նիստական-նացիոնալիստական տարրերի կատարած եվոլյուցիայի
տեսակետից՝ Ե. Սուրենի ֆորմուլը քերազմահատում և ազգային
կադմակերպչական հին ձևերի մեջ հեղհետե ծափալիսած բացասա-
կան բովանդակությունը : Ինքը՝ ընկ. Ե. Սուրենն և դրում այն մա-
սին , թե՛

«Սպեցիֆիկա՞մը յեղել և միշտ և ամենուրեք Դաշնակցու-
թյան յերբմն «ձալա» թեև , վոր կարծես միայն նախադա-
ցել և 1905 թ. Դաշնակցության հայտնի «Կովկասյան նախա-
դիժը» , իսկ ավելի հաճախ նրա աջ թեև , վոր ձևակերպել
և նրա չովինիստական իդեոլոգիան» (ն. տ. № 28) :

Զի՞ զգում հեղինակը , վոր այս միտքն անհնար և տեղավորել
սպեցիֆիկա՞մը բնորոշելու կոչված մոգական իր ֆորմուլի մեջ : Դաշ-
նակցության աջ թեև չեր կարող լինել միաժամանակ նաև նրա «սո-
ցիալիստական» վարիանտը , յերբ միաժամանակ այդպես ենք ընո-
րոշում նրա «ձախը» : Ե. Սուրենի «լուսարանությունը» այստեղ
ևս կատարվում և նրա մեծաֆիկիքական մտածողության բացար-

ձակ հրահանգի ներքո: Յեւ նրա փորձը՝ ներկայացնել ռուսահայերի հառարակական դարգացման «յերկու տենդենցը»՝ վորպես մի կողմից դաշնակ-սպեցիֆիստական հակահեղափոխությամ և մյուս կողմից լենինյան-բայլէխտական հեղափոխությամ հալխեմական մի պայքար, պետք է նկատել միայն վորպես դարգացման կոնկրետ ու իրական ընթացքը հեզնող, սխեմատիկ, հակողիալեքտիկական-հակամարքսիստական մի մտահղացում:

Վո՞րն է սակայն ընկ. Ե. Սուրենի այդ մտահղացման դադարակական աղբյուրը: Անշուշտ ուրույն նրա ըմբռնումն՝ անցյալի ռուսամիասիրության մարքսիստական մեքսդի մասին: Ըստ ընկ. Ե. Սուրենի, անցյալի անդամ «վավերագրային» ռուսամիասիրության «սղղակի պարտականությունն է բայլէխդի գովմն անել»,

«Հակադրել մեր կուսակցության պատմության մեծությունը մենչեխդի և մանաւանդ մեչչան սպեցիֆիզմի ամենքին ակնհայտ վոդորմէիությանը» (տես՝ «Հայարտուն», Բաղու, 1925 թ., № 1, էջ 161):

Մարքսիստական պատմագրության տենդենցիոզ-գիլակտիկական այս խեղաթյուրումը մեքսդական ըմբռնումների տեսակետից փոխադրում է մեզ դեպի արժուանական պատմագրությամ չըջանը: Հավաքույն դեպքում այն հիշեցնում է լուսահողի կարամզինի դարը, յերբ պատմությունը համարվում էր մի տեսակ «ժողովուրդների սրբազան գիրք».—գլխավորը, անհրաժեշտը, նրանց կենցաղի ու գործողությանց հայելին, հայտնությանց և կանոնների տախտակ, նախնիքների պատգամ հետնորդներին. ներկայիս լրումը և մեկնարանումը և՛ որինակ դալիքի համար» (Տես՝ Н. М. Карамзин, „История Государства, Российского, т. I стр. 13, А. А. Петровнича, Москва 1903 г.):

Չուր չե, վոր անցյալի մեջ ընկերը ճանաչում է միայն հերոսներ ու դաճաճներ, կիրառում մեծարող կամ նշավակող ածականներ միայն: Սքանչելի, անմասն և անմահ անուններով կողմից: Խայտառակ, ողիող և մեչչան անուններ՝ մյուս կողմից: Ահա պատմության պերտոնաժները, նրա ընթացքին ստատորոշները կամ այդ ընթացքը խանգարողները: Անհատներ ու ածականներ, վորոնց միջոցով Զանք և գործ դրվում աշխույթ հաղորդել հատուկ անունների՝ հեղինակի դրչի տակ խամբած ու գորչացած՝ պարունակությանը: Չկա հավաքականությունը—դառակարգը: Չկա տեղի ու ժամանակի պայմանականություն: Յեւ այս տեսակետից, հարկավ, անարդարացի կը լիներ անգամ կարամզինյան

անվանել պատմական այս մեթոդը։ Յերեույթների գնահատմանը մոտեցվում է այստեղ մախաժին մեղքի կամ վախճանական մակառարկի տեսակետից։ Այդ յերկու հակադիր բնվեռների արանքում չկա հասարակական քաղաքական զարգացման վորևե որքեկտիվ պրոցեսս, այլ անհատներ միայն, նրանց հակումները, վեհ թե սուր, ազնիվ թե խարդախ, անձնվեր թե դավադիր՝ այդ միևնույն է։

Բարի ու չար, լուսավոր ու խավար ուժերի հավիտենական բաղխում—ահա թե ինչ է ըստ եյության միջնադարյան դաւալիգմի մեջ դաւարմող այս պատմահայեցողությունը։

Սակայն պետք է դեռ ավելի հեռուն դնալ «մարքսիստական» այս մեթոդն ըմբռնել կարենալու համար։ Լսեք, թե ինչ է գրում է. Սուրենը Հայաստանի Խոտպարտի հետապնդելիք նպատակի մասին. լինել՝

«Հեղափոխական մարքսիստական պատմադիտության ոջախ, վոր հիմ գուսանների մման յերգեր ու յերգեր անվերջ Սո. Շահումյանի, Սուրեն Սպանդարյանի և լենինյան կուսակցության տասնյակ տարիների հերոսամարտը» («Մարտակոչ», № 32)։

«Հեղափոխության մարքսիստական պատմադիտության «ոջախ» և միաժամանակ՝ «հին գուսանների յերգեր», վորպիսի չվտիժ գաղափարներ ու հասկացողություններ, վորպիսի ծաղր Խոտպարտի կատարելիք աշխատանքների հասցեյին... Սա հաղարամյակներով ավելի դենն է գնում Կարամզինի դարաշրջանից։ Ոոսելով գուսանական յերգերի հիման վրա հյուսված տարեդրական ասուրքյունների մասին՝ վերջինս գրում էր դեթ՝ «Մտացածին բաներն էլ են դուրս գալիս. բայց լիակատար հաճույքի համար անհրաժեշտ է խորել ինքզինքն ու մտածել—թե նրանք ոչմարտուրքյուն են»։

**ԳՐԱԿԱՆ ՌԵՑԻԴԻՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՋՈՐԴԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԵՌՐԻԱՅԻ ԽՆԴՐՈՒՄ ԿԱՄ՝ «ԶԱՍ» ՊԱՆԿՅՈՐՈՒԹՅԱՆ
ՆՈՐ ՊՅՈՒՅՏԸ «ՎԵՐԱՍԵՐՄԱՆ» ԹԵՌՐԻԱՅԻ ՀԻՆ
ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ**

Սահայն ընկ. Ե. Սուրենի հայտնությունները վուշ միայն իրենց մեքողական վորոշ աղբյուրն ունեն, այլև սկզբունքային— քաղաքական վորոշ իմաստը: Իմաստ, վոր սկիզբ առնելով դուստնական պատմահայեցողության նախապատմական ակունքներից ձևակերպում է միաժամանակ վերին աստիճանի այժմեական, արդիական մի մտայնություն: Վորպես սկզբունք այդ մտայնությունը փորձում է նախ և առաջ գիրք բռնել մի հարցի վերաբերմամբ: Դա պատմական հաջորդականությամբ և գաղափարական ժառանգությամբ հարցն է, վոր, անկախ ընկ. Ե. Սուրենի յեկույթից, դարձել է վերջերս զբաղեցնող մի խնդիր:

Ընկերներից վրամանք ժամանակին մեղադրում էյին ընկ. Յուլյանին այն բանի համար, վոր «Հայ բանվորական աստեղիացիայի» որդան «Ազատ Հայաստան» թերթի մասին «Նորք»-ում տպած իր մի հոդվածի մեջ, նա չէր կամեցել ճանաչել պատմական վորևէ հաջորդականություն այդ կիսաազգայնական—կիսաբանվորական, կիսահնչակյան—կիսաստեղիալիստական որդանի հետ: Սահայն նույն այդ ընկերները տարակուսանքի մեջ են ընկնում, յերբ հարց է ծաղում պատմական հաջորդականություն ճանաչելու 1903-07 թ. թ. կիսաազգայնական—կիսապրոլետարական, կիսամենչեվիկական—կիսաբայլեւիկական այնպիսի մի կազմակերպության հետ, վորպիսին եր Ս. Դ. Բ. Հ. Կ.: Յերկու կշիռ—յերկու չափ: Մինչդեռ թվում է՝ հարցը պարզ է միանգամայն և բացորոշ: Յեվ նույնչափ պարզ պետք է լինի և բացորոշ նաեւ դրա պատասխանը:

Յեթե մտանանք խնդրին հայ նացիոնալիստական իդեոլոգիայի աստիճանական քայքայման և հայ բանվոր մասսաների դասակարգային ինքնագիտակցության աստիճանական կազմակերպման

տեսակետից՝ պատմական հաջորդականությունից փաստն անհերքելի է, թե մի և թե մյուս դեպքում: Խոշոր չափով այդ պետք է խոստովանել «Հայ բանվորական ասոցիացիայի մասին», վոր ծնունդ առավ 90-ական թվականներին, յերբ մեղանում բանվոր դասակարգը դեռ չէր հասունացած պատմական ուրույն շարժման համար: Եվ ազ չափով նույնը պետք է ասել նաև 1903-07 թ. թ. Բ. Գ. Զ. կազմակերպության մասին, յերբ մեղանում բանվոր դասակարգը գլխի արդեն հասունացած էր պատմական ուրույն շարժման համար, և հետևաբար՝ նրա ազդեցին-կազմակերպչական մեկուսացումը՝ միջազգային-սլոուիստարական շարժումից, մեծ չափով արգեն իսկ պետք է նկատել վորպես ռեակցիոն յերկ-վույթ:

Սակայն վորեւ չափով ընդունել պատմական հաջորդականությունից այս կամ այն կազմակերպության հետ՝ այդ չի նշանակում գաղափարական ժառանգությունն ընդունել մեր և մեզ հետ պատմական հաջորդականությամբ զուգված կազմակերպությունների կամ նրանց ղեկավարների ձեռքից:

Մեր շարքերն անցնող հին կազմակերպությունների ներկայացուցիչներն անցման իսկ ակտով կրածարվում են անցյալի գաղափարական ժառանգությունից, վորչափ այն տարբերվում է սլոուիստարիստի միակ հեղափոխական, միակ մարքսիստական կուսակցությունից ու այդ կուսակցության իդեոլոգիայից: Յեւ յեթե չկան հակառակն ազդեցուցող իրական փաստեր, յեթե տեղի չունի իրոք գաղափարական ռեցիդիվ պատմական անցյալում թողված խնդիրների վերաբերմամբ՝ չի կարելի վերադառնալ շարունակ հին, վաղուց վճռված այդ խնդիրներին և դարձնել նրանց ակտուալ, այժմեականություն պահպանող հարցեր: Այդ կնշանակեր անթաղ մեռելի մեջ դնել հին վեճերը, նեխել քաղաքական պայքարի կենդանի միջոցառումը: Հրաժարվելով պատմական հաջորդականությամբ մեզ հետ կապված կազմակերպությունների այդ ժառանգությունից և դատապարտելով պրոլետարիատի կովի բարձր աստիճանի վրա նրանց սլոուիստիկայի և իդեոլոգիայի բացասական դերն ամբողջությամբ՝ չենք կարող սակայն անգիտա-նալ նաև այդ կազմակերպությունների կամ նրանց ղեկավարների առանձին դրական արժանիքները, վորչափ սրանք զբաղեցրել են իրոք հեղափոխության ընթացքում և այս կամ այն չափով իրոք սփանդակել հեղափոխության գործին: Սա ճշմարիտ է նույնչափ,

վորչափ ճշմարիտ է, ընդհակառակը, նաև այն, վոր մեր կուսակցութեան՝ վորպես ամբողջութեամբ պրակտիկայի և իդեոլոգիայի ճշտութունը բնալ յերաշխիք չե նրա առանձին սխալների կամ նրա ղեկավարների առանձին սայթաքումների դեմ: Սխալներ և սայթաքումներ, վոր դրսևորում են յերբեմն հեղափոխութեան ընթացքում և այս կամ այն չափով վնասում նրա պրոգրեսիվ ընթացքին:

Ընկեր Ե. Սուրենի և նրա գուսանական պատմահայեցողութեան տեսակետից բոլոր այս դիտողութիւնները անհասանելի ճշմարտութիւններ են, ի հարկէ: Կուսակցութեան կամ նրա ղեկավարների առանձին սխալներն ու սայթաքումները—յեթն այդպիսիք ներկա ղեպքում յեղել են առհասարակ—նա տրամադիր և հայտարարել զծի բնդիւսմուր աղետաւում, կուսակցութեան՝ վորպես ամբողջութեան վերաւերում:

Մոտի բնդիւսմուր քեֆում է սա, վորը՝ վորպես ռեցիդիվ՝ պարբերաբար կրկնվում է ընկ. Ե. Սուրենի գրական յիւլյքների մեջ և բնորոշում այդ յիւլյքները վորպես՝ «ճախ» պամիկյորութեամբ հայկական մի վարիւմտ:

1921 թվին բնորոշելով Խորհրդային Հայաստանի նախափետրվարյան՝ «կոսյոնական» ժամանակաիջոցը—ընկ. Ե. Սուրենն այն ժամանակ ևս անհատների հետ եր կապում պատմական շրջանները—ընկ. Ե. Սուրենը գրում էր՝

«Ծիշտն ասած մեր ընկերներին չի հաջողվել Հայաստանում մշակել ու վարել առողջ վարքագիծ, վոր յես սիրով անվանում եմ խորհրդային գիծ» («Կարմիր Աստղ», 1921, № 51):

«Նույնիսկ մեր կուսակցութեան կեմտրոնը չեր կարողանում իրան պարզ պատկերացնել իր անելիքը և հետևել այն գծին, վոր մենք սովոր ենք անվանել խորհրդային գիծ»: (ն. տ. № 187):

Նույն և դեռ ավելի մոայլ ներկերով և պատկերանում Ե. Սուրենին Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական ղեկավարութեան հարցը 1921 թվի փետրվարյան ամանտյուրայից հետո:

Կա՞ արդյոք Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան. Ընկ. Ե. Սուրենը տալիս էր բացասական պատասխան նույնիսկ այդ հարցին՝

«Խորհրդային իշխանութիւնը Հայաստանում այսօր՝ անմասն, հանգիստանում է, ինչպես ընդունված է ասել

բանվորական շրջաններում՝ պարապի որերին մեր շարքերն ուղղակի կոմիտարներ անցած յերեկվա հակահեղափոխության և վատաբույն տեսակի սոցիալ-համաձայնականության վառ դեմքերն ու դադափարախոսները»։ (ն. տ. № 187) :

Իսկ ընտրելով Հայաստանի Սովնարկոմը, նա գրում էր՝

«Ակամա հարց և ծագում... կռալիցիոն նախարարությունն չե՞ աշխտեղ կամ մենչեիկական դավադրություն» :

Սակայն Հայաստանում վոչ միայն խորհրդային իշխանությունն չկար, այլև՝ կոմունիստական կուսակցություն : Ե. Սուրենը գրում էր այդ սութիվ՝

«Ուժերի դասավորությունը կուսակցության ներսում կատարվեց այնպես, վոր ստեղծվեց մի գրություն, յերբ իրավապես կարծես հին բալչեիկ ընկերներն են հանդիսանում կուսակցության միջուկը, բայց փաստորեն Թիֆլիսի խայտառակ Աղդային Խորհրդի շիշլան հիմնավորապես անցած մենչեիկական՝ նորերս կոմմունիստ մկրտված ֆրակցիան» (ն. տ. № 141) :

«Մեր ցանկությունն և ունենալ Հայաստանում կոմմունիստական կուսակցություն իր հատուկ դեմքով և յերկու վտարով պինդ կանգնած խորհրդային հողի վրա՝ բուժված տեսնել նրան այն դժգոսությունից, և յեթե կուզե՞ համաձայնականությունից, վոր նրան սրտկել են բալչեիկացած մենչեիկները, վոր վոչինչ լավ բան չեն սուլում մեղ» (ն. տ. № 187) :

Այսպես էր գրում ընկ. Ե. Սուրենն իր այն հոդվածում, վոր կրում էր «Մենչեիկացած բալչեիզմ, թե՞ բալչեիկացած մենչեիզմ» ընտրուշ վերնագիրը :

Յեվ դրելով այդ հոդվածները՝ ընկ. Ե. Սուրենը կոչ էր ուղղում—այստեղ մենք թեևս կոխում ենք արդեն հերոսապաշտ պատմահայեցողության քաղաքական պրակտիկայի շրջանը—կոչ էր ուղղում Ալ. Մյասնիկյանին և Ս. Լուկաշինին՝ փրկել դրությունը, մշակել Հայաստանի համար «խորհրդային վարքողի՞», ստեղծել կոմունիստական կուսակցություն՝ «յերկու վտարով պինդ կանգնած խորհրդային հողի վրա» (sic!) : Ե. Սուրենն առաջարկում էր «խորհրդային շինարարության մեջ մարդված» ընկ. Ալ. Մյասնիկյանին և Ս. Մրապիտոյանին (Լուկաշինին) յերկրում աշխատած կուսակցական հին ընկերների ողնությամբ «առաջին հերթին ստեղծել կոմմունիստական այն հեղափոխական կուսակցությունը, վորի վրա հենվելով (sic!) —այս-

պես և պատկերացնում՝ ընկ. Ե. Սուրենը կուսակցութեամբ և պետութեամբ հարաբերութիւնն ըստ յերևույթին—միայն հնարաւոր և խորհրդային շինարարութիւնն ամեն մի յերկրում» (ն. տ. № 187) : Իսկ մինչ այդ՝ ընկ. Ե. Սուրենը շտապում եր վերջնէ գուսանական իր սաղը և փրկարար հերոսների «գովքն անել» :

«Ինչպես ընկ. Մյասնիկյանը, նույնպես և ընկ. Ս. Սրապիոնյանը խոշոր ու պատրաստի ուժեր են, համառու և անկեղծ մեծութիւններ, և նույնիսկ Խորհրդային Ռուսաստանի իրականութեան մեջ, վոր այնքան հարուստ և տաղանդավոր գործիչներով՝ առաջնակարգ և աչքի ընկնող դեմքեր: Այս ցույց և տալիս, վոր Խորհրդային Հայաստանի մեր կուսակցութեան կենտրոնի ամենաուրջ և մոտ զբաղմունքի առարկա յե, յերբ Մոսկվայի և Ռոստովի ջրջանի աշխատանքից պոկվում են և ուղարկվում Յերևան (վոր վերջ ի վերջո մի խուլ ու հետամնաց, քարուքանդ յեղած անկյուն և վոչ միայն համառուական, այլև անդրկովկասյան մասշտաբով) այնպիսի առաջնակարգ ու անփոխարինելի, դժվարութեամբ փոխարինելի ուժեր, վորպիսին են ընկ. Մյասնիկյան—Մարտունին և ընկ. Սրապիոնյան—Լուկաշինը: Այդ ցույց և տալիս նույնպես, վոր Խորհրդային Հայաստանի իշխանութեան ղեկը այսուհետև լինելու յե միանգամայն պատրաստ ու կարող ուժերի ձեռքին, վոր Հայաստանի Կոմմունիստական կուսակցութիւնը հաստատառաջնորդներ և ունենալու» (ն. տ. № 51) :

Ընկ. Ե. Սուրենի այս հոգւածները ժամանակին արժանացան ընկ. Ս. Կասյանի սուր քննադատութեան: Ընկեր Կասյանը բնորոշեց ընկ. Ե. Սուրենի մտքերը վորպես «թշնամական թորվածքներ», վոր հրամցվում են հեղինակի կողմից կուսակցութեամբ «թանձր քողով ծածկելով իր անկուսակցականութեամբ հատկանիշը»: «Դա—գրում եր ընկ. Կասյանը «Մենչևիկյան բուլշեիզմ, թե բուլշեիզմացած մենչևիզմ» հոգւածի մասին—բացարձակ վատարանում և, վարկարեկումը կուսակցութեան, վոր հատուկ և միայն մեր թշնամիներին»: Ընկ. Կասյանը շեշտում եր այն հանգամանքը, վոր ըստ հոգւածագրի՝ Հայաստանում վոչ թե մենչևիկիներն են բուլշեիկներ դարձել, այլ, ընդհակառակը, բուլշեիկները՝ մենչևիկ: Ընկ. Ե. Սուրենն առաջարկում եր ղտել մենչևիկացած այդ բուլշեիզմը «ցատկով ու լատով»—այսինքն կուսակցութեան մեջ մտած յուրաքանչյուր հարցուր մենչևիկից թողնել միայն յերկուսը: Ընկ. Ս. Կասյանն այդ սովորով յեղրակացնում եր՝

«Նշանակում և, յեթե մեր կուսակցութիւնը, վոր մեն-

չեղկացած և, բազկացած լինի, որինակի համար, 10,000 անգլիաներից՝ պետք է դարձնել նրան 200 անգլամանոց կուսակցություն» :

Այսպիսով, շարունակում և ընկ. Կասյանը, հեղինակը՝

«Իրապես ցանկանում և քայքայել, սպանել, վռնչացնել կոմունիստական կուսակցությունը Հայաստանում : Այսպիսի նպատակ ու ցանկություն կարող է ունենալ միմիայն Դաշնակցությունը, մեր յերգվյալ թշնամին» (տես «Կարմիր Աստղ», 1921, № 214, Կասյանի՝ «Թշնամին բարեկամի դեմքում» վերնագիրը կրող հոդվածը) :

Սակայն մի կողմ թողնենք Կասյանի այս հոդվածը, վորի ընթերցումն այսօր իսկ վերին առաժնային շահեկան և շատ կողմերից—և շարունակենք «դուստնական» պատմության ընդհատված թելը :

Ընկ. Ե. Սուրենի հուլիսի 25-ը չարդարացան նաև նրա մեծարած ղեկավարների ժամանակ : Արդեն իսկ «Կարմիր Աստղի» 1921 թ. № 187-ում լույս տեսած նրա հոդվածում կան գալիք հուսախաբուծության նշանները՝

«Կուսակցական շինարարության վրա—գրում եր նա—թե առաջին՝ կասյանական շրջանում և թե այսօր հարկավոր չափով չենք ծանրացել Հայաստանում և չենք կարողացել մեր կուսակցության մասսաների առաջ գործով ցույց տալ, թե ինչ ենք հասկանում խորհրդային գիծ խոսքերի տակ, և ինչպիսի ուղղություն պիտի քայլենք մենք, վոր մեր գործունեությունը չը նմանի ավանտյուրիստ դաշնակցականի, վարկարկված մեմլեիկի, վոդորմեյի ես-երի սնանկ վարքալծին» :

Հետագա 1922-25 թ. թ. ընթացքում Ե. Սուրենի հուսախաբուծությունը՝ մեծարած ղեկավարների և նրանց հետ աշխատող ընկերների վերաբերմամբ, գտավ ավելի շոշափելի արտահայտություն 1923 թվի «Մարտակոչի»-ի № 160-ում լույս տեսած «Ֆիզուրա ուղիղա» և 1925 թ. Բազմում տպագրված «Հայարտան» հոդվածներում : Գրական լիակատար անփութում գտավ այդ հուսախաբուծությունը «Յերկու տենդենց» վերնագրով լույս տեսած այն հոդվածաշարի մեջ, վորի քննությամբ զբաղված ենք հիմա :

Հին և նոր հուսախաբուծության մեջ կա միայն «տենդենցի» այն տարբերությունը, վոր 1921 թ. ընկ. Ե. Սուրենը տեսնում եր միայն դաշնակի, մեմլեիկի և ես-երի վտանգը, մինչդեռ հիմա՝ նրա աչքին «միշտ և ամենուրեք» ապեցիփիկ «Ֆիզուրաներ» են յերևում :

Համապատասխան կերպով մեր գուսանը ձեռնարկում և նաև պատմական հուշորդականության և գաղափարական ժառանգու-

քյան քեորիայի վերաբնմաւքյան :

Յերեկ ընկ. Ե. Սուրենը փորփորում էր անցյալը և նշաւա-
կության սյուշին դամում Թիֆլիսի Աղգային Խորհրդի մենչեիկ այն
ղեկավարներին, վորոնք հրաժարվել էին մենչեիկից և յետան-
գուն ու անձնվեր աշխատանք էին տանում Խորհրդային Հայաս-
տանում :

Այստր նա մեծարում է «բայլչեիկացած մենչեիկները» յերբեմ-
նի ղեկավարին, Արշ. Զուրաբյանին և փոխադրում նրա աճյունները
բայլչեիկյան հին դավարիայի պանթեոնը :

«Մարքսիզմը մեզ համար բայլչեիկմ է և բայլչեիկմը
մարքսիզմ—գրում է ընկ. Ե. Սուրենը : Մենք չենք թույլ տա
իրար հակադրելու այդ հասկացողությունները» : («Մար-
տակոչ», № 33) :

Սպեյն՝ ընկ. Ե. Սուրենի դուրաւարժ դրչի տակ այստր Արշ.
Զուրաբյանը վոչ միայն «առաջին» և «իսկական» մարքսիստ է դառ-
նում, այլև հռչակվում է «հեղինակավոր», «իսկական» բայլչեիկ՝
«Հայ անցած դնացած կոմմունիստ ընկեր» : Ս. Շահումյանի, Ս.
Սպանդարյանի, Բ. Կնունյանի և Ա. Զուրաբյանի անունները նա
արտասանում է այստր մի շնչով (տես՝ Ե. Սուրենի «Հայարտան»
մեջ լույս տեսած հոդվածը և «Մարտկոչ»-ի այտեղ քննվող հո-
մարները) :

Մենք գնահատում ենք Բ. Կնունյանի Ռուսաստանի և մասնա-
վորապես Հայ պրոլետարիատին մատուցած ծառայությունները՝
1905 թ. հեղափոխության նախորեյին և այդ հեղափոխության ժա-
մանակ : Բայց մենք չենք կարող թաղցնել նաև այն, վոր ունեցիա-
յե տարիներին, Բ. Կնունյանն ստաջիներից մեկն էր, վոր նավեց
ղեղի լիկվիդատորության ծանծաղուտը :

Դեպի Արշ. Զուրաբյանը ևս մենք ունենք հարգանքի զգա-
ցում, վորպես, մասնավորապես մի մարդու, վորին վիճակված էր
գրական վորոշ դեր կատարելու, Հայ պրոլետարիատի դասակար-
գային ինքնադիտակցության արշալույսին :

Բայց չենք կարող անդիտանալ և այն, վոր Ս. Շահումյանի և
Ս. Սպանդարյանի կողքին Զուրաբյանը հրապարակ է յեկել միշտ
վորպես մենչեիկ հակառակորդ : Հոկտեմբերյան հեղափոխության
նախորեյին նա ստորագրեց մենչեիկ-սոցեիֆիկյան հավաքական
այն ղեկավարացիան, վոր խմբադրվել էր Թիֆլիսի «Հայ սոցիալ-դե-
մոկրատները» կոնֆերանսում՝ Դ. Անանունի ձեռքով (Տես «Պայ-
քար», 1917 թ., № 253) : Վերջինիս հետ միասին նա այնուհետև

պահ մի մաշել եւ «Մշակ»-ի շեմքերը—դառնալով սպեցիֆիկներէց վտմանց հետ մեկտեղ այն կարծիքը, թե հնարավոր եւ ե ողտաւար հայ վաճառականութեան սնանկացած այդ ցուցանակի ներքո վաճառքի հանել մենչեկիկան սոցիալիզմի փթած ապրանքը: 1918 թ. մայիսին Թիֆլիսի Ազգային Խորհրդի կողմէց Արշ. Զուրաբյանը եւ Համո Ունանյանը, վորպես պատգամավոր մեկնում են Բեքլին եւ «Վեննա» հայերի համար դերմանացիներն եւ ավստրիացիներն հո-վանավորութեանը խնդրելու թյուրքերի դեմ... Վերադառնալով Վրաստան եւ անկարող լինելով հաշտվել վրաց մենչեկիզմի հա-յատկաց քաղաքականութեան հետ՝ Զուրաբյանը թեքվում ե դեպի «ձախ»—գլուխ կանգնելով այսպես կոչված «խնտերնացիոնալիստ» սոցիալ-դեմոկրատներին: Այս խմբակի դործունեութեանը հան-րածանոթ ե: Սա մենչեկիզմի «ձախ» կամ հայկական վարիանտն եր. ե միայն այդ: Զը մոռանանք, վոր մի ժամանակ Թիֆլիսում «ձախ» եր ե «խնտերնացիոնալիստ» անդամ դաշնակցական «Աշխատա-վոր»-ը, վորն 1919 թ. մայիսմեկյան համարում զետեղված կոչը վերջանում եր «Վեցցե» Յերրորդ Կոմմունիստական Խնտերնացիո-նալը» բառերով... Այդ չեւ խանդարում «ձախերի» ներկայացու-ցիչ Վ. Նալաթարզյանին Բ. Իշխանյանի հետ միասին վողջունի խոսք ասել նաե Դեդլին Խնտերնացիոնալի ներկայացուցիչներին, յերբ սրանք Թիֆլիս ժամանեցին 1920 թ. աշնանը: Նույն այդ «ձախ», «խնտերնացիոնալիստական» Փրադիոլոգիան չը խանդարեց զուրաբյանական «Նոր Սոսք» թերթին՝ վողջունի խոսք ասելու նույն հյուրերին» նրանց ժամանման քաղցր առիթով...

Հաճույքի զգացումով չե, վոր արձանագրում ենք անհերքելի այս փաստերը: Կրկնում ենք—դիտակցում ենք պատմական հա-ջորդականութեան այն կապը, վոր ողակում ե մեր կուսակցու-թեանը և՛ Բ. Կնունյանի և՛ Ա. Զուրաբյանի անձնական վորոչ ար-ժանիքների ե ծառայութեանների հետ: Յեւ «ազդանչելի» թեքում չենք նկատում կուսակցական դժից, յերբ կամպանիայի կարգով ամեն տարի «Մարտակոչ»-ը իր հունվարյան № 3-ում բազմաթիւ դնահատականներով մեծարող խոսքի յե արժանացնում Ա. Զու-րաբյանին՝ պրոլետարիատի ու հեղափոխութեան ողտին կատարած իր աշխատանքների համար: Սակայն դարձյալ հարց ե առաջա-նում՝ ինչո՞ւ յերկու տարբեր չափ միեկնույն պարզ հաշիւ մեջ: Ինչո՞ւ կարելի յե պատմական արժանի տուրքը տալ Զուրաբյանին իր բարեմասնութեանների համար, թեե նա սկսեց և ավարտեց իր

կյանքի ուղին հավատարիմ մնալով ոսպորտայունիզմին, բայց չի կարելի պատմական նույնպիսի տուրք տալ մի Ալ. Ռուբենու, վոր սկսեց քաղաքական իր կյանքը նույնպես, ասենք, վորպես ոսպորտյունիստ, բայց ավարտեց այն վորպես հեղափոխական—բայր- չեիկ:

Կամ տեղի ունի բայլչեիզմի պատմության Փալսիֆիկացիա յերկու դեպքում ել: Կամ տեղի չունի այդ և վոչ մի դեպքում՝ վորչափ յերկու դեպքում ել անցյալի գնահատությանը մոտենում ենք՝ ղեկավար ունենալով յերևույթների ըմբռնման մարքսիստա- կան—լենինյան մեթոդը: Սակայն ո՛ւր մարքսիզմ—լենինիզմ և ո՛ւր դուաանական պատմահայեցողություն, վոր ձեակերպում և յե- րևույթների մասին իր հառուկ կարծիքը՝ նայած թե վորտեղից և փչում քաղաքական քամին:

Մեղերը մեքոդը չե միայն և վոչ ել լենինյան—մարքսիստական հետևողականությունը: Մեղերը քաղաքական այն տրամադրու- թյունների և նպատակների մեջն և, վոր դրսևորում և մասնավոր- րապես Ե. Սուբենն՝ իր պարբերաբար կրկնվող դրական յերևութե- րի ժամանակ:

Կրկնում ենք՝ 1921 թ., յերբ Ե. Սուբենը պայքարում եր Հա- յաստանի Կոմկուսի այն ժամանակվա ղեկավարության դեմ՝ նա փորփորում եր անցյալը և աննախնիաց մոլեգնությամբ նշալա- կում հենց «բայլչեիկացած մենչեիզմի» այն հոսանքը, վորի ղե- կավարին այսօր մեծարում և մեղամողծորեն՝ վորպես «անցած դնացած կոմմունիստ ընկեր»: Այն ժամանակ անտեսվում եր սպե- ցիֆիզմը, վորովհետև այնպես եր յերևում մարդու աչքին, քվում եր, թե Պորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը հանձնված և փաստորեն զուրարյանականների ձեռքը: Այսօր քվում և դարձյալ, այնպես և յերևում մարդու աչքին, վոր իշխանության ու կուտակ- ցության ղեկը Հայաստանում գտնվում և բայլչեիկացած սպեցի- ֆիկների կամ ավելի ճիշտ՝ սպեցիֆիկացած բայլչեիկների ձեռ- քին: Յեմ այս առթիվ, գերեզմանափորի անորինակ ջանասիրու- թյամբ Ե. Սուբենը լույս աշխարհ և հանում սպեցիֆիկվմի վաղուց նեխված դիակը ու ծախու դնում այն, վորպես ամենից թարմ, ամենից համեղ քաղաքական մի գելիկատես: Բարի ախորժա՛կ: Բայց թող ընկ. Ե. Սուբենը վերցնի դարձյալ սազը և զվարթ Բե- լիխի վրա վերհիշի իր հին յերգը: 1921 թ. այն տողերը գեթ՝ վոր- տեղ Ալ. Մյասնիկյանին հանձնարարում եր վորպես «Հայ մարք-

սխտական գրականութեան մեջ Հայասնի Ալ. Մարտունի» (տես «Կարմիր Աստղ», 1921, № 51)։ Մինչև 1921 թ. «Ալ. Մարտունի» տնունով ընկ. Ալ. Մյասնիկյանը «Հայասնի» յեր միայն ու բացառապես սպեցիֆիկյան գրականութեան մեջ։ Չի՞ նշանակում առարկայք, թե 1921 թ. սպեցիֆիկյան գրականութեանը մարտնչական գրականութեան եր է. Սուրենի Համար։

Այսոր մոռացութեան են տրված նաև այս տողերը։ Մարտունին և իր ընկերները Հանձնարարվում են այսոր վորպես «ուրիշ կուսակցութեաններից մեկ ժառանգութեան անցած Հատ ու կենտ ինտելլիգենտներ»։ Կա սկզբունք այստեղ, թե միայն՝ անլուրդաշար ինտելլիգենտին Հատուկ վատթարագույն տեսակի անսկզբունքայութեան։ Կամ թե՛ այսօր ևս է. Սուրենը կանգնած է նույն այն տեղը, վորտեղ կանգնած եր 1921 թվին, յերթ թվում եր ներքան, թե կուսակցութեան «խորհրդային գիծը» խեղաթուրվում է, վերասերվում, ընթանում մանր բուրժուական, գաղառական-մեղչանական գերադանց տարերքի Հունով...

Թվում է, վոր ճիշտ է թե մեկը, թե մյուսը։ Պանիկյորութեանը սնունդ է տալիս անսկզբունքայնութեան, իսկ վերջինս թե էրտնում պանիկյորութեանից։ Յերկու գեպքում էլ ընկ. Ե. Սուրենի քաղաքական յետույքը ազդանշում է միայն մեկ չրջապատող մեղչանական, մանր բուրժուական տարերքի կողմից սպառնացող վտանգի հիպերտրոֆիկ գերագնահատութեանը կամ գերագնահատութեան հիպերտրոֆիան։

Պետք եր կարծել, թե վտանգը բաղկում է մեր դուռը դրսից։ Յեւ վտանգի սմեն մի գերագնահատում, պետք եր կարծել, թե մեր դուռը դրսից բաղկող այդ վտանգի գերազնահատումը միայն կարող է լինել։ Բայց կան մարդիկ, վորոնց թվում է, թե վտանգը բացել է դուռը և ներս մտել արդեն տուն։ Ավելին, վոր նա չողել է արդեն և սեղմում է իրենց կոկորդը։ Սա արդեն վտանգի գերազնահատման այն գեպքն է, յերթ Համար են կանչում և խնդրում, վոր դրսից ոգնութեան գան...

Ե. Սուրենի Համարը Հիշեցնում է այդ տեսակետից ընկ. Չի-նովի «Ճարտարի փրկստփայութեան» գիրքը։ Մեկը՝ Ուսարյայով՝ յերակետ ունենալով սմենովկեսովյան իր փրկստփայութեանը բուրժուական պետականութեան և խորհրդային իշխանութեան ներքին «Հարադատութեան» մասին, մատնանշել է միաժամանակ խորհրդային իշխանութեան և կոմկուսի բուրժուական վերասեր-

ման Հնարավորութիւնները: Ընկ. Ձինովներ կանգ առնելով Ուսարթայումի այդ փրկասփայլութեան վրա ժամանակի յերեւելի «ազդանշան» համարեց այն: Նրան թվում էր, այդպես եր յերևաւ նրա աչքին, թե Ուսարթայումն «ազդանշում» էր խորհրդային իշխանութեան և կոմմունիստական կուսակցութեան վերասերման ունալ փաստը: Վտանդը, թվում էր, չէր ծեծում դուռը, նա արդեն մտել էր տունն ու պատրաստվում էր չողել զոհի բէին: Այս էր պատճառը, վոր Ձինովներ կոչ արեց անկուսակցական մասաային՝ ոգնութեան գալ Յո-կա-Պե-Բե-ին՝ վտանգը չեզոքացնելու համար: Կուսակցութեան 14-րդ համագումարին ընկ. Ձինովներ զլխավորած ուղղորդիան առաջարկում էր վերացնել այդ վտանգը... Կուսակցութեան ղեկավարութեանը փոխելու միջոցով:

Նույն յերեւոյթը հայալարի կրկնվում է հիմա: Դ. Անանունը մեղանում Ուսարթայումի դերումն է, իսկ «Յերկու տնդէնցը» այլ ինչ չէ, քան՝ «Նպոխայի փրկասփայլութեան», եթանալին, հանրամատչելի հրատարակութիւնը՝ Լուռ բարբառով:

«1925 թվին մեր հեղափոխութիւնն ակնհայտ պատրաստվում է անցնելու ինչ վոր սահմանադուր: Գրեթէ ֆիզիքապես լսվում են պատմութեան քայլերը: Վերջանում է մի գլուխ, — սկսվում է մյուսը: Հաշիվ տալ ինքնիրեն կատարվող իմաստի մասին — առաջնակարգ մի խնդիր է: Ամբողջ կուսակցութիւնը, ամբողջ յերկիրը պետք է կարողանան իրանց համար ձեռակերպել հիմնական դժերով վերապրածի իմաստը:

Այս տողերով էր սկսվում Ձինովների «Նպոխայի փրկասփայլութիւնը»:

Նույն իմաստութիւնը չէ, վոր քարզմանում է իր բարբառով ընկ. Ե. Սուրենը հետեյալ տողերով, ուր ակնարկած է 1922 թ. յերկրորդ կիսից Դ. Անանունի կատարած մետամորֆոզի մասին.

«1922 թ. յերկրորդ կիսից — կարծես ինչ վոր զաղանի հայանութեամբ ըստ ինքեյան «գիտակցվում են», վոր ամեն ինչ կատարվել է ամենապէտքիկ կերպով Խորհրդային Հայաստանում, ինչպես վոր դժեւ էր են ամենից «հեղափոխական մարքսիզմը», նախադուշակել էյին են ամենից «առաջին մարքսիստները» («Մարտակոչ», № 27):

1922 թ. յերկրորդ կիսից ի վեր: Այսինքն մոտավորապես այն ժամանակներից ի վեր, յերբ, Ե. Սուրենին սկսում էր թլալ, թե մեր կուսակցութեան ղեկավարութիւնն անցավ սպեցիֆիկների

ձեռքը... Յեվ նույն այդ ժամանակից չե՞, վոր Դ. Անանունի սիրտը ջերմացավ «Հարազատության» նոր զգացումով: «Հարազատություն» այս անգամ արդեն Հանդես Հայաստանի խորհրդային պետականության: Զուգադիրությունը լիակատար է: Այս բավական է դադարարական կամուրջ նետելու սպեցիֆիկմի և «Յերևանի կոմկուսի» միջև, «ազդանշելու» վերջինիս ղեկավարության բիլին չողած սպառնալիքը: Յեվ դարձյալ սարդ և յեղրակացությունը՝ փոխել «Յերևանի կոմկուսի» ղեկավարությունը: Չե՞ վոր «կոմժունիստական կազմակերպությունը տատանումներից դերձ պահելու համար չի խնայվում անգամ Կոմինտերի իննամյա (sic!) նախագահը» («Մարտակոչ» № 33):

Զինովիկից ընկ. Ե. Սուրենը տարբերվում է, ինչպես տեսնում եք, նրանով, վոր մարդարեանում և խոշոր հաղաղումով, լսում է «պատմության քայլերը» փոքր ինչ ուշ, թեև ունի միաժամանակ նաև այն առաջնությունը, վոր «ազդանշում» է վոչ միայն վրտանդը ծնվելու տարին, այլև նրա կիսամյակը: Ու բնորոշ է դարձյալ, վոր վտանգի դեմ ողնության հասնելու կոչն արվում է վոչ թե ներքին, կուսակցական կարգով, այլ անկուսակցական մասսայի հասարակական կարծիքն ոգնության կանչելու միջոցով: Բաղվում հրատարակված «Հայարտան» կամ Թիֆլիսում հրատարակվող «Մարտակոչ»-ի եջերում լույս տեսնող հողվածներն ամենից առաջ ազդանշում են հենց «ձախ» պանիկյորության հատկանշանական այս կողմը: Խոսքով՝ մոլեռանդ կուսակցական, շահույթանական լենինիստ, դործով՝ անկուսակցական, գուրաբովեց և նույնիսկ... սպեցիֆիկ: Քանի վոր վատթարագույն տեսակի սպեցիֆիկմ չե՞, նստել Բաղու կամ Թիֆլիս և տարիներ շարունակ տաղակվել Հայաստանի հոգսերով, «ողնության» կանչել «յերկրին»: Խոսքով՝ «ձախ», դործով՝ «աջ»: «Ձախ» ֆրազ—«աջ» վարքագիծ: Արդյոք հենց այդ չի՞ նշում այն ներդաշնակութունը, վոր ստեղծվել է որյեկտիվորեն՝ Դ. Անանունի գրքի առթիվ մեր դեմ սկսված աջ ու ճահյակ» արշավանքների մեջ: Յեվ արդյոք արդարացի չեր ընկ. Ս. Կասյանը, յերբ Ե. Սուրենի յերույթը կապում եր ուղղակի... Դաշնակցության հետ: Որյեկտիվորեն համերաշխելով դաշնակների հետ՝ ձեռնամուրթ Դ. Անանունի դեմ վարած պայքարը նա դարձնում է ըստ էության պայքար՝ Հայաստանի Խորհրդային իշխանության և Կոմժունիստական կուսակցության դեմ: Համերաշխության այս յերեույթը փաստ է, դրժ-

բախտաբար, և այն ակնհայտ ե նույնիսկ մանրամասնությունների մեջ: Մինչ այն աստիճան, վոր կրկնելով, կարծես, Մ. Վարանդյանի մեղադրանքը, մութ ակնարկներ են արվում շարունակ այն մասին, թե Դ. Անանունի վերջին հատորը տպագրված ե՝ «ազնիվ բարեկամային» ակնկոթյամբ և «արդար վաստակով» կուտակած թուրքական լիրաների և ամերիկյան դոլլարների ընկերային դադտագողի արտահանությամբ»: («Մարտակոչ» № 26 և այլուր): Լենինյան-մարքսիստական քննադատության հատու զենքը վերածվում ե այստեղ բամբասանքների բութ դանակի, վորով մանր բուրժուական, մեչչանական, նացիոնալիստական տարբերքին յենթարկված քննադատորեն մտածող անձնավորությունը, հավասարակշռությունը կորցրած, հարվածում ե աջ և ահյակ: Յեւ տեղին չե՞ վերհիշել այստեղ Ալ. Մարտունու խոսքը՝

«Իշխանյանները մի ժամանակ հարմարեցնում եյին մարքսիզմը լիրերալիզմին, այսօր մեր ուսմունքը հեղափոխական մարքսիստ կոչվածներից վոմանք զերի յեն դարձնում մեչչանկան, մանր-բյուրգերական և նացիոնալիստական տարբերին» («Նորք», № 4, էջ 127):

Այս տեսակետից սակայն «ձախ» պանիկյորության հայկական վարխանոր բաժանում ե ՎԿՊԲ-յի և Կոմինտերնի «ձախ» ոպպողիցիայի ընդհանուր ճակատագիրը:

Յեւ ի՞նչ են մատնում ընկ. Ն. Սուրենի այս, պարբերաբար, տարեց-տարի կրկնվող խտերիքական յեւույթները, յեթե վոչ նրա հեղափոխական պերսպեկտիվների կորուստը, քերականական-թյունը դեպի մեր կուսակցական և խորհրդային ղեկավարությունը:

«Համոզված ենք—գրում ե ընկ. Ն. Սուրենը—վոր խորհրդային իշխանությունը մարդկային պատմության մեջ և Արարատյան դաշտում բացել ե մի նոր էջ, աննախնթաց ու աննման...» («Մարտակոչ» № 26):

Դարձյալ՝ «աննախնթաց, աննման».. Հարցնող լինի՞ ինչո՞վ ե «աննախնթաց և աննման» Արարատյան դաշտում խորհրդային իշխանությունը: Մի՞թե նրանով, վոր վեց տարի շարունակ հարցանիշի տակ և յեղել նրա խորհրդային դիժն ու կուսակցության ղեկավարությունը: Կամ մի՞թե կարծում ե Ն. Սուրենը, թե հնարավոր եր պատմության ճնոր էջ՝ բացել Արարատյան դաշտում առանց այդ գծի, առանց այդ ղեկավարության:

Այդպիսի դիժ, այդպիսի ղեկավարություն, յեղել և անհուշտ

և, կռնկրեալ իր արտահայտութեամբ, այն մշակվել և ու կենսագործվել ամենից առաջ հենց «Արարատյան դաշտում» :

Մակայն չի կարելի քննել Հայաստանի Կոմկուսն ինքյան, մեր խորհրդային աշխատանքն ինքյան, այսինքն՝ կտրված դուրի աշխարհից, Անդրկովկասի ու խորհրդային Միութեան կուսակցական և պետական շաղկապից ու ղեկից անկախ : Սա կը լիներ վատթարագույն տեսակի, վերասերման շրջանի, անանուշյան սպեցիֆիստական մի մտայնութիւն :

Խորհրդային Հայաստանի պետական շինարարութեանը չէր հարող տալ վորեւ արդւո՞ւնք 6-7 տարվա ընթացքում, յետեւ չը լինէր նրա սերտ կապը խորհրդային Անդրկովկասի և ամբողջ Խորհրդային Միութեան հետ, և, յետեւ Հայաստանի Կոմկուսը չը լինէր մի կազմակերպութիւն, վորի աշխատանքն ու ղեկավարութեանը սերտորեն կապված են ՎԿՊԲ-ի ընդհանուր աշխատանքի և ղեկավարութեան հետ, կամ, յետեւ Հայաստանի Կոմկուսի ուսուցիչներն ու առաջնորդները չը լինէյին հենց ՎԿՊԲ-ի ուսուցիչներն ու առաջնորդները :

Մենք յերախտադիտութեան խորը զգացումներ ենք տածում դեպի հայ բանվորական շարժման հին գվարդիան—դեպի նրա անմիջական ուսուցիչներն ու առաջնորդները : Մենք գիտակցում ենք, զոր դեռ շատ բան կա անելու, մասնավորապէս այդ հին գվարդիայի լավագույն ներկայացուցիչներին՝ Ս. Շահումյանի և Ս. Սպանդարյանի, պրոլետարիատին և կուսակցութեանը մատուցած ծառայութեանը վեր հանելու և նրանց դրչի արտադրութեանն ու կյանքի գործը յերիտասարդ սերնդին մատչելի անելու համար :

Իսկ մենք չենք թաղցնում վոչ վոքից, վոր առաջին հրամայական մեր պարտականութեանն ենք համարում՝ մեր բանվորութեան և յերիտասարդ սերնդի դատարարակութեան աղբյուր դարձնելու մեր ավելի խոշոր ուսուցիչներին—Մարքսի, Ենգելսի և Լենինի ու նրանց անմիջական աշակերտներին կյանքի ու գործի որինակը, մտքի ու գրչի ստեղծագործութեանը : Վատթարագույն տեսակի սպեցիֆիստական թեքում, անանուշյան սպեցիֆիզմ կը լինէր իրոք, յետեւ մենք կուսակցական զարգացման շարահարութիւն և կուսակցութեան յերախտավոր նախնիքներ և ուսուցիչներ վորոնեյինք բացառապէս ազգային գծով՝ ինչպէս արամադիր են անել վո՞մենք :

Մեզ շրջապատող բոլոր վտանդներին ու բոլոր հնարավոր թե-

քումներին դիմադրալելու համար՝ անհրաժեշտ է նախ և առաջ, վոր բովանդակ մեր աշխատավորությունը և առաջին հերթին մեր պրոլետարիատն ու իր կուսակցությունը, հաղթահարելով ազգային սահմանափակության և նացիոնալիստական մտայնության ստեղծած բոլոր խոչընդոտները, ամրացնեն իրենց գործնական ու դադարափարական կապը խորհրդային յերկրների ու ամբողջ աշխարհի հեղափոխական կենդանի պայքարի հետ :

Հեղափոխական կենդանի պայքար : Այդ է անհրաժեշտ ամենից առաջ կոմմունիստորեն դաստիարակվող յերիտասարդ սերունդին : Իսկ մեռածներին թողնենք, վոր թաղեն դարձյալ իրենք՝ մեռելները :

Հ. Գ. — Ընկ. Ե. Սուրենի հոգվածում հանդիպում են նաև մութ ողբյուրներից առնված անձնական, բացարձակորեն անհիմն կամ հիմնովին սխալ ակնարկներ՝ բանկետային և այլ զվարթ կամ տխուր նյութերի շուրջը, վորոնցով չենք ուղղււմ զբաղեցնել ընթերցողին : Գրական ըամբասանքների դեմ քաջաբար սպասադինված հեղինակը պետք է վոր գեթ պարկեշտություն ունենալով դրական խոսքը նման զբախտություններով «սպարապ վախտի խաղալիք» չը դարձնելու :

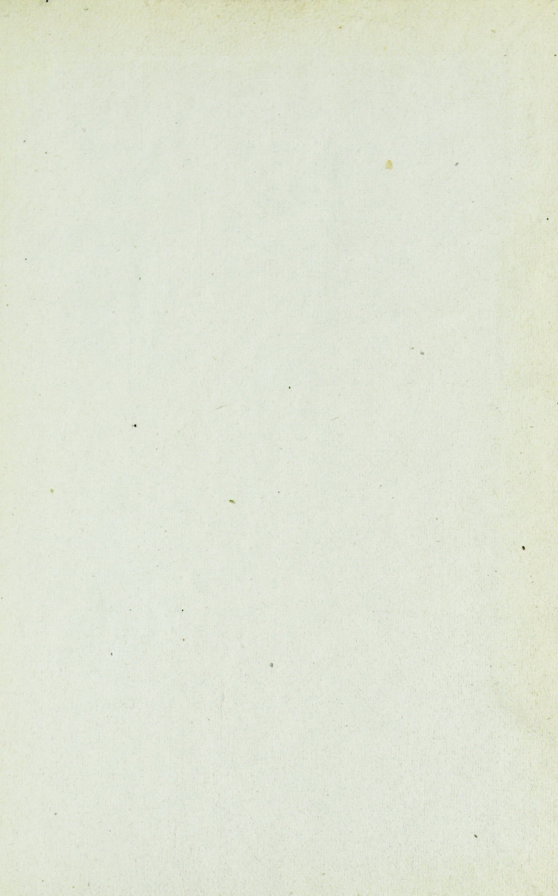

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

- I. Դ. Անանունի վերջին հատորը և նրա շուրջը վերսկսված գրական արշավանքը 3 և զ
- II. Ընկ. Ն. Սուրենի հարձակողականը կամ՝ անունը կա—
ամանումը չկա 11 »
- III. Դիալեկտիկական մատերիալիզմի և գուսանական պատմահայեցողության յերկու տեղեկեց անցյալի լուսաբանության խնդրում կամ՝ ընկ. Ն. Սուրենը Ստ. Շահումյանի դեմ 23 »
- IV. Գրական ռեցիդիվ պատմական հաջորդականության թեորիայի խնդրում կամ՝ «ճախ» պանիկյորության նոր պտույտը «վերասերման» թեորիայի հիմքնազավառում 34 »

[2n]

A $\frac{11}{77551}$